

Tuga u renesansnim nadgrobnicama

Magdika, Matej

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:296322>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-14**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatski jezik i književnost

Matej Magdika

TUGA U RENESANSNIM NADGROBNICAMA

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Milovan Tatarin

Osijek, 2021.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet

Odsjek za hrvatski jezik i književnost
Diplomski jednopredmetni nastavnički studij Hrvatski jezik i književnost

Matej Magdika

TUGA U RENESANSNIM NADGROBNICAMA

Diplomski rad

Humanističke znanosti, filologija, kroatistika

Mentor: prof. dr. sc. Milovan Tatarin

Osijek, 2021.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnog odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Matej Magdika, 0122225114

U Osijeku 10. lipnja 2021.

SADRŽAJ

Sažetak	5
1. Uvod	6
2. Smrt	11
3. Hrvatska renesansna nadgrobница	14
4. Tuga	23
5. Konceptualna metafora: vrlo kratak uvod	25
6. Iskazivanje tuge u hrvatskim renesansnim nadgrobnicama	29
6.1. Nadgrobnice pisane povodom smrti članova obitelji i rodbine	29
6.1.1. Nadgrobnice posvećene sestrama, baki i rođacima	33
6.1.2. Nadgrobnice posvećene očevima	41
6.1.3. Zlatarićeve nadgrobnice posvećene djeci	43
6.2. Nadgrobnice pisane pjesnicima	52
6.2.1. Analiza pojedinačnih nadgrobnica	56
6.3. Nadgrobnice pisane prijateljima i poznanicima	68
6.3.1. Nadgrobnice posvećene muškoj osobi	71
6.3.2. Nadgrobnice posvećene ženskoj osobi	76
7. Dodatak: nadgrobnica kraguljcu	85
8. Završna zapažanja	86
9. Zaključak	91
10. Literatura	94
Životopis	98

Sažetak

Cilj je rada istražiti načine iskazivanja tuge u hrvatskim renesansnim nadgrobnicama. Korpus sadrži 73 nadgrobnice i 10 autora. Načini iskazivanja označuju ekspresivne i doslovne deskriptivne izraze za tugu u hrvatskom jeziku, konceptualne metafore i metonimije, opise manifestiranja tuge te ostala sredstva kojima pjesnički tekst može iskazati tugu. Nadgrobnice se dijele u tri skupine: nadgrobnice posvećene obitelji, nadgrobnice posvećene pjesnicima i nadgrobnice posvećene prijateljima i poznanicima. Rad će pokazati da se tuga u renesansnim nadgrobnicama iskazuje uobičajenim ekspresivnim izrazima (uzvici kao što su *vaj*, *jaoh* i *vajmeh*), doslovnim deskriptivnim izrazima (npr. imenice *tuga*, *žalost*, *jad* i dr.), konceptualnim metaforama kao što su TUGA JE PROTIVNIK, TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU itd. One nam ukazuju na to da se u iskazivanju tuge iskazni subjekti služe uobičajenim metaforama i sredstvima razgovornog jezika. Možemo zaključiti da na tugu u hrvatskim renesansnim nadgrobnicama utječu dva pitanja: »tko je umro« i »kakva je vrsta emocionalne veze između iskaznog subjekta i umrle osobe«.

Ključne riječi: nadgrobnica, epitaf, hrvatska renesansa, konceptualna metafora, tuga

1. UVOD

Istraživanje emocija u posljednjim desetljećima privlači pozornost znanstvenika različitih disciplina pa tako i književnosti. U nas je 2012. godine objelodanjen zbornik *Poj željno!* koji proučava iskazivanje i poimanje emocija u dopreporodnoj hrvatskoj književnosti.¹ Ovaj rad mnogo duguje tomu zborniku, jer je njegovo područje istraživanja najbliže našem problemu. To se ponajprije odnosi na radove Kristine Štrkalj Despot (*Jezik emocija u srednjovjekovnim hrvatskim pjesmama eshatološke tematike*), Amira Kapetanovića (*Otisci tijela u umu i govoru: emocije u Marulićevoj epici*) i Milovana Tatarina (*Retorika tuge: iskazi i geste žalovanja u slavonskoj epici XVIII. stoljeća*) koji su svojim teorijskim i metodološkim pristupima problemu iskazivanja i poimanja emocija u starijoj našoj književnosti dali dobar uvid i putokaz ovom radu.

Cilj je rada istražiti *načine* iskazivanja tuge u hrvatskim renesansnim nadgrobnicama pa alternativni naziv rada može glasniti i *Iskazivanje tuge u renesansnim nadgrobnicama*. Istraživanje iskazivanja tuge u renesansnim nadgrobnicama interdisciplinarno je naravi, stoga je nužno posegnuti za stručnom literaturom iz područja psihologije i (kognitivne) lingvistike. Pod načinima iskazivanja tuge podrazumijevaju se razni ekspresivni izrazi (npr. *jaoh*), doslovni deskriptivni izrazi (npr. imenica *tuga*) i figurativni deskriptivni izrazi (metafora i metonimija, npr. da lirski subjekt biva ranjen bez mača ili da netko »tvori plač«), razne geste kojima se manifestira tuga (od suza i plača do čupanja kose), opisi načina tugovanja i sl. Rad istražuje kakvim se ornatusom iskazuje tuga, kojim figurama, kojim toposima (stalnim mjestima), ali i ima li kakve razlike između, primjerice, nadgrobnice napisane povodom smrti splitskoga vlastelina Jeronima Martinčića i prvorođenoga sina u dobi od jedne godine.

Proučavanje iskazivanja tuge vrši se na korpusu *hrvatskih renesansnih nadgrobnica*, a to znači sljedeće:

1. Književnost je hrvatske renesanse višejezična, no u korpus ulaze samo nadgrobnice pisane *hrvatskim jezikom*. Nadgrobnice pisane latinskim (npr. *Epitaf Šimuna Selimbrića Marka Marulića*) i talijanskim jezikom (npr. sonet Miha Monaldija *U smrt gospara Marina Držića*; tal. *In morte del Signor Marino Darsa*), iako su dijelom hrvatske renesansne književnosti, ne obuhvaća naše istraživanje.

¹ *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*, urednik Amir Kapetanović, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2012.

2. Renesansa u Europi traje od sredine 14. do kraja 16. stoljeća, a hrvatska renesansa traje od posljednjih desetljeća 15. stoljeća do kraja 16. stoljeća.² Nadgrobnice koje su pogreškom pripisane Maroju Mažibradiću (*U smrt gospođe N. N.* i *U smrt g. Vitora Besalja, po izgubljenju od Bara kančeliera dubrovačkoga*) zbog nemogućnosti utvrđivanja njihova autorstva, ali i velike vjerojatnosti da ne pripadaju razdoblju renesanse, neće poslužiti našem istraživanju.
3. Nadgrobnica je vrsta prigodnice i poznaje vlastite žanrovske zakonitosti (više o tome u poglavlju *Hrvatska renesansna nadgrobnica*), stoga neke lirske pjesme Mavra Vetranovića, koje se ponekad stavljaju »u isti koš« s nekim njegovim nadgrobnicama, neće biti dio korpusa. Te pjesme samo tematiziraju smrt, a tek se u nekima od njih spomene »sestrica« ili »neput« (nećak). Riječ je o pjesmama *Mati od sina na grobnici*, *Pjesanca na smrt sestre*, *Pjesanca boležljiva druga*, *Lukreciji Romanoj vladici* i *U smrt dražijeh prijatelja pjesanca*.³ Tim pjesmama možemo pridodati i *Smrt Porcije Brutove* Dominka Zlatarića, ali i sve druge njima slične sastavke. Treba napomenuti da u ovu skupinu ne pripadaju soneti, poput Ranjinina soneta *U smrt iste gospođe Nike*, jer je sonet metrički oblik, a ne zasebna lirska vrsta. Iako sonet asocira na ljubavnu liriku, on je itekako mogao poslužiti i prigodnoj lirici.

Budući da nije postojao popisani korpus hrvatskih renesansnih nadgrobnica, pisanje rada iziskivalo je prethodno čitanje dostupnih (tiskanih) opusa renesansnih pjesnika i skupljanje sastavaka. Prikupljeni korpus broji 73 nadgrobnice i 10 autora:

1. Mavro Vetranović (1482–1576), 8 nadgrobnica:
Pjesanca Lili na grobu; Lili druga; Nadgrobnica gospodinu Dum Antunu Lučiću, Dubrovčaninu, vriednomu učitelju od božjieg zakona; U smrt jedne kreposne djevice; U smrt sestre svoe; U priminutje gospođe Dive, druževnice gospodina Saba Menčetića, vlastelina dubrovačkoga, M. D. LX.; Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina, tužba; Nadgrobnica gornjega rečenoga Marina
2. Hanibal Lucić (1485–1553), 2 nadgrobnice:

² O vremenskim granicama hrvatske renesanse: Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1983, str. 25–49; Slobodan P. Novak, Milovan Tatarin, Mirjana Mataija, Leo Rafolt, *Leksikon Marina Držića*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2009, str. 660.

³ O kriterijima izostavljanja navedenih pjesama: Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 351.

Nadgrobnica Petra Golubinića, hvarskega vlastelina; Nadgrobnica Jeronima Martinčića, spličkega vlastelina

3. Petar Hektorović (1487–1572), 1 nadgrobnica:

Nadgrebnica, koju složi Petre Hektorović, rod'jaku svomu dragomu, za milošću

4. Nikola Nalješković (oko 1505–1587), 4 nadgrobnice:

Nadgrobnica dum Mavru Vetranu, opatu, teologu, astrologu i spjevaocu izvrsnomu koji priminu na dan svetoga Mavra opata na 15. denara MDLXXVI. Nikola Stjepka Nalješkovića složi; Nadgrobnica plemenitoga i velevridnoga gospodina Nikše Andretića, vlastelina dubrovačkoga u svem poštovanoga, Nikola Stjepka Nalješkovića složi; U smrt Agustina, sina Dživa Nalješkovića; Nikola Nalješković u smrt jedne djevojčice koja umrije na 17. marča 1565.

5. Marin Držić (1508–1567), 2 nadgrobnice:

U smrt od Fjore Martinove Šumičić; Epitaphio

6. Antun Sasin (1518–1595), 4 nadgrobnice:

Antun Sassi u smrt gospodina Ćiva Simova Bunića, svoga draga prijateļa; U smrt istoga; Antun Sassi u smrt Marina Držića; Žalos ĳuvenice u smrt Pava Torelli

7. Dinko Ranjina (1536–1607), 14 nadgrobnica:

Nadgrobje Šišmunda Mencetića (6 nadgrobnica); Nadgrobje Ćore Držića (3 nadgrobnice); U smrt Ćanbatiste Marije; U smrt gosp. Nike bratučede svoje (4 nadgrobnice)

8. Miho Bunić Babulinović (1541–1617), 2 nadgrobnice:

U smrt M. Vetranića; U smrt Saba Bobaljevića

9. Dominko Zlatarić (1558–1613), 34 nadgrobnice:

Pjesni u smrt od razlicijeh, 26 nadgrobnica:

U smrt gospodina Miha Matufića; U smrt gospođe Lihe Jerove Klisović; U smrt iste; U smrt gospođe Made Nikove Zlatarić, gospodinu Baru Zlatariću ne sinu; Nadgrobje gospodina Miha Monalda; U smrt gospodina Bara Zlatarića; U smrt istoga, gospođi

Dijani Držić ženi negovoj; Nadgrobje istoga; U smrt gospodina Maroja Mažibradića Šuļage; U smrt gospodina Bartolomea Pešona; U smrt istoga, gospođi Fiori Zuzorić ženi negovoj; U smrt gospodina Tomka Vodopića; U smrt gospođe Kate Mihove Zlatarić; U smrt gospodina Andruška Nemañića, gospodinu Niku Ćuka Nalješkovića; U smrt gospodina Šimuna Zlatarića oca svoga; U smrt gospodina Savka Mišetića Glušca; U smrt gospodina Mara Jerkulića, gospodinu Franu bratu negovu; U smrt Šimuna sina svoga prvorođenoga koji živje godište i dva mjeseca i petnaes dana; umrije na tri setembra godišta 1592.; U smrt istoga; U smrt istoga, gospođi Mari Ćonović ženi svojoj; Nadgrobje istoga; U smrt Kate kćere svoje koja priminu na 6. novembra 1596.; U smrt iste; U smrt iste; U smrt gospođe Kate Ćonkove Ruļićić; U smrt gospodina Andrije Meknića

Pjesni razlike, 8 nadgrobica:

Pjesan XXXI. (*Nadgrobje Vice*); Pjesan XXXV. (*U smrt Kate svoje sestre*); Pjesan XXXVIII. (*U smrt F. P.*); Pjesan XLI. (*Nadgrobje N. N.*); Pjesan XLII. (*Nadgrobje N. N.*); Pjesan XLIII. (*Nadgrobje Margarite*); Pjesan LII. (*Nadgrobje Dinka Ranjine*); Pjesan LXX. (*Nadgrobje Buća Plovdiñanina*)

10. Horacije Mažibradić (1566–1641), 2 nadgrobice:

U smrt poštovanoga oca svoga gosp. Maroja Mažibradića; »Ako plač žalostiv od vika i jade« (pjesma 53. u Pjesnima ljuvenim, SPH XI, str. 145)

Prilikom citiranja izvora služit ćemo se kraticama:

KOL I – Petar Kolendić, *Dvadeset pjesama Mavra Vetranovića*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 7, Zagreb, 1912, str. 157–199.

KOL II – Petar Kolendić, *Tri doslije nepoznate pjesme dum Mavra Vetranovića: prilog dubrovačkoj književnosti XVI vijeka*, Srđ, 4/5-6, Dubrovnik, 1905, str. 199–216.

KOL III – Petar Kolendić, *Biografska dela Ignjata Đurđevića*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Beograd, 1935, str. 87.

NN – Nikola Nalješković, *Književna djela*, kritičko izdanje priredio i popratne tekstove napisao Amir Kapetanović, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

SPH III – *Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića, Dio 1: Pjesni razlike*, Stari pisci hrvatski, knjiga III, priredili Vatroslav Jagić i Ivan August Kaznačić, JAZU, Zagreb, 1871.

SPH VI – *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*, Stari pisci hrvatski, knjiga VI, životopise napisali Sime Ljubić i Franjo Rački, tekst priredio Sebastijan Žepić, JAZU, Zagreb, 1874.

SPH VII – *Djela Marina Držića*, Stari pisci hrvatski, knjiga VII, drugo izdanje, priredio Milan Rešetar, JAZU, Zagreb, 1930.

SPH XI – *Pjesme Miha Bunića Babulinova, Maroja i Oracija Mažibradića, Marina Burešića*, Stari pisci hrvatski, knjiga XI, životopise napisao Franjo Rački, tekst priredio Sebastijan Žepić, JAZU, Zagreb, 1880.

SPH XVI – *Djela Petra Zoranića, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendeševića*, Stari pisci hrvatski, knjiga XVI, priredio Pero Budmani, JAZU, Zagreb, 1888.

SPH XVIII – *Pjesni razlike Dinka Ranjine*, Stari pisci hrvatski, knjiga XVIII, priredio Matija Valjavec, JAZU, Zagreb, 1891.

SPH XXI – *Djela Dominka Zlatarića*, Stari pisci hrvatski, knjiga XXI, priredio Pero Budmani, JAZU, Zagreb, 1899.

Da bismo mogli istraživati tugu u nadgrobnici, ona mora biti napisana, a da bi nadgrobnica bila napisana netko je nužno morao umrijeti. Taj kauzalni trokut, naoko banalan, nedvojbeno je logičan, stoga u istraživanju tuge u renesansnim nadgrobnicama valja poći od *kraja*.

2. SMRT

U kolokvijalnom jeziku našega doba često ćemo čuti izraze poput »ništa se ne mora, samo se umrijeti mora«, njezinu šaljivu inačicu »mora se samo umrijeti i platiti porez« ili pak kvazimudrost da je smrt »jedina sigurna stvar u životu«. ⁴ One nam otkrivaju da je smrt naša vječna pratiteljica. Iako je fenomen »onoga poslije« do danas ostao misterij, stajalište čovjeka prema smrti kulturološki se izmijenilo. Naime, i u srednjovjekovlju i ranonovovjekovlju smrt je bila dio života, no za renesansnog je čovjeka odnos prema smrti bio drugačiji od današnjega, zbog toga što se smrt razumijevala kao odvajanje duše od tijela, što je za posljedicu imalo stvaranje mišljenja o »odvojenosti ljudskoga bitka od tjelesnog propadanja«. Takav stav proizišao je iz kršćanskog svjetonazora i ufanja u bolju onostranost, ali i bliskosti smrti zbog čestih epidemija. ⁵ Toga su naši renesansni pjesnici svjesni kada govore o smrti, pa ne čudi da benediktinac Mavro Vetranović, pošto u Veneciji umre Marin Držić, pjeva: »u tuđoj državi ter se taj grob gizda / gdi *tijelo* ostavi, a bogu *duh* prida« (*Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina, tužba*, KOL II, str. 204).

O motivu smrti u hrvatskoj renesansnoj poeziji pisao je Rafo Bogišić, ustvrdivši da je smrt kao prva od četiriju posljednjih stvari (uz sud, raj i pakao) srednjovjekovnom čovjeku predstavljala snažnu preokupaciju, posebice potkraj srednjega vijeka, a sličan stav zadržao se i u renesansi, stoga je tema smrti bila jedna od najzastupljenijih tema u tekstovima naših šesnaestostoljetnih pjesnika. Njega je u radu *Tema smrti u hrvatskoj renesansnoj poeziji* ⁶ zanimalo iz kojih izvora smrt ulazi u hrvatsku renesansnu književnost te kako se smrt oblikovala u književnosti toga razdoblja.

Bogišić razlikuje tri temeljna izvora. Prvi je ideološko srednjovjekovno naslijeđe koje je zastupljeno i u renesansi, a koje je uvelike određeno latinskim izrazom *memento mori*. Taj je motiv karakterističan za srednjovjekovno pjesništvo, što latinsko što ono iz pera hrvatskih začinjavaca. Bogišić napominje da je Johan Huizinga je u knjizi *Jesen srednjeg vijeka* motiv smrti troslojno raščlanio: prvi je pomisao na slavne ljude kojih odjednom više nema, drugi je

⁴ Maja Opašić i Maja Gregorović bavile su se konceptualnom analizom smrti u frazeologiji hrvatskoga jezika, a njihova je analiza pokazala da frazemi »koji su svojim značenjem i/ili sastavnicama vezani za pojam smrti čine vrlo bogat dio frazeologije hrvatskoga jezika«. *Smrt u hrvatskoj frazeologiji*, Croatica et Slavica Iadertina, 6, Zadar, 2010, str. 69.

⁵ *Leksikon Marina Držića*, str. 737.

⁶ Rafo Bogišić, *Na izvorima*, Čakavski sabor, Split, 1976. Rad je dostupan i u knjizi *Prilozi / VII kongres slavista – Warszawa*, urednik Krunoslav Pranjić, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1973.

naturalističkoga karaktera jer je naglasak na tjelesnom raspadanju u grobu, a treći je taj da smrt ne poznaje povlastice, stoga njezina oštrica podjednako siječe i mlade i stare, i bogate i siromašne.⁷ Takav ćemo motiv (*mors nivelatrix*) često pronaći i u našim renesansnim nadgrobnicama, primjerice u onoj *U smrt Ćanbatiste Marije* Dinka Ranjine, u kojoj se javlja karakteristična slika smrti s kosom:

*pravo se jur piše, da tvoja kosa taj
sve vrhe naj više rezat gre na svit saj.* (SPH XVII, str. 186)⁸

Drugi izvor Bogišić pronalazi u tradiciji petrarkizma. Smrt u petrarkizmu nije vezana samo uz Laurinu smrt, odnosno gospoje uopće, nego postoji i izvan smrti ljubljene. Naime, smrt je u humanističkoj i predrenesansnoj filozofiji postojala kao jedan od problema egzistencije. Osim toga, u motivima smrti i melankoličnom raspoloženju Petrarca nije daleko od tadašnje crkvene ideologije, a zbog njegova će se utjecaja »dah smrti iz posljednjeg srednjovjekovnog razdoblja skladno uključiti u složene tokove petrarkizma«.⁹

U korpusu hrvatskih renesansnih nadgrobnica smrt se često opisuje petrarkističkim vokabularom, posebno kada je riječ o ženskoj osobi. U pjesmi *U priminutje gospođe Dive, druževnice gospodina Saba Menčetića, vlastelina dubrovačkoga, M. D. LX.* pokojnica se uspoređuje sa zvijezdom Danicom, cvijećem, sirenama i vilama, a njezina se ljepota stavlja uz bok Kasandri, Dijani, Lukreciji i Heleni (KOL I, str. 157–199). Također, poznato je da je pjesma Dinka Ranjine *U smrt iste gospođe Nike* zapravo prepjev Petrarčina soneta *Né per sereno ciel ir vaghe stelle* (»Ni na nebu goru svitle zvizde zriti«). Marin Franičević primjećuje da su u Ranjininu prepjevu »honeste donne et belle« čak i u nadgrobnici (kurziv M. M.) »vile ljuvene«, a »chiare fontane« »vode studene«.¹⁰ Slično je i u pjesmi Dominka Zlatarića *U smrt Kate svoje sestre*, koja sadrži aluzije na jedan sonet Pietra Bemba. Bembo je sonet (»Adanque m' hai tu pur su 'l fiorire«) napisao u smrt mlađega brata, a Zlatarić u smrt mlađe sestre. Osim toga, početak pjesme *U smrt F. P.* »kao da je nastao pod utjecajem Bembova soneta«.

⁷ Rafo Bogišić, *Na izvorima*, str. 60–62.

⁸ U *Uvodu* smo rekli da su predmet našeg rada i geste, a one su važne zbog srednjovjekovnog naslijeđa hrvatske renesanse. Naime, renesansa ne znači potpuni prekid sa srednjim vijekom. U tome smislu važno je imati na umu da srednjovjekovni tekstovi emocije ne iskazuju otvoreno, pa medievisti emocije rekonstruiraju na temelju »opisanih ritualiziranih pokreta tijela ili opisa izvanjskih tjelesnih očitovanja«. Amir Kapetanović, *Pojmovne metafore za emocije u Ranjininu zborniku*, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa »Zbornik Nikše Ranjine«*, HAZU, Zagreb, 2009., str. 111.

⁹ Rafo Bogišić, *Na izvorima*, str. 62–64.

¹⁰ Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 93.

Poveznicu s Petrarcom možemo iščitati i u tome da svoje *Pjesni u smrt od razlicijeh* Dominko Zlatarić završava pjesmom *Prislavnoj Djevici Mariji*, koja na nekim mjestima podsjeća na Petrarčinu kanconu *Vergine bella, che di Sol vestita*.¹¹

Treći izvor smrti Bogišić locira u tadašnjem svakodnevnom životu.¹² Najveći uzroci smrti (i straha) bili su različite neizlječive bolesti, kao što su kuga, malarija i tuberkuloza, zatim Turci i gusari, pa i elementarne nepogode, primjerice potresi.¹³

Prva su dva izvora izrazito konvencionalna i predstavljaju obris književne tradicije, dok treći izvor nije vezan uz konvencije, nego je uvjetovan svakodnevicom kojoj je smrt bila sastavni dio. U trećem izvoru Bogišić vidi temelj na kojemu je pojedinac »prihvatio i izrazio smrt kao individualnu tragiku jedne opće spoznaje« pa je to područje u kojemu se najbolje može doživjeti i izraziti autentična umjetnost.¹⁴

Možemo zaključiti da su sva tri izvora donosila određen kulturni kapital i jeku renesansne svakodnevice, životne zakone i žanrovske konvencije, stoga je prostor Dubrovnika i dalmatinskih komuna postao plodno tlo da se i u hrvatskih renesansnih pjesnika kultivira poseban oblik lirske pjesme prigodnice, koja se u književnopovijesnoj literaturi naziva *nadgrobnica* ili *pjesma »u smrt«*.¹⁵

¹¹ Mihovil Kombol, *Talijanski utjecaji u Zlatarićevoj lirici*, Rad JAZU, 247, Zagreb, 1933, str. 244–245.

¹² Rafo Bogišić, *Na izvorima*, str. 64.

¹³ *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 5, priredio Rafo Bogišić, Zora, Zagreb, 1968, str. 15–16.

¹⁴ Rafo Bogišić, *Na izvorima*, str. 65.

¹⁵ *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, str. 16.

3. HRVATSKA RENESANSNA NADGROBNICA

Nadgrobnica predstavlja »stihovani sastavak napisan povodom nečije smrti u kojem se, osim izražavanja žalosti za pokojnikom i navođenja njegovih vrлина, iznose i opće misli o životu«. ¹⁶ Praoblik renesansne nadgrobnice možemo detektirati u antičkom umijeću govorništva. I. M. Tronski u *Povijesti antičke književnosti* piše da je od vremena grčko-perzijskih ratova u Ateni bila ustanovljena »godišnja mrtvačka svečanost u čast poginulih u ratu, i tu se držao nadgrobnji govor (epitaf)«. Atenski je epitaf imao pohvalni karakter, njime se veličala država, mitološki i povijesni preci te mrtvi ratnici, a završavao se konsolacijom rodbine i animiranjem mladeži na očuvanje vrline predaka. ¹⁷

Pišući o rimskoj književnosti u doba republike, Tronski zaključuje da je državni život Rimljana bio pogodan za razvitak javnoga govora, a »osobitu je vrstu starorimskoga govorništva sačinjavala nadgrobnja pohvala«. Nadgrobnjoj pohvali prethodio je raskošan sprovod, a povorka bi odlazila na forum gdje bi bliski rođak preminuloga govorio nadgrobnju pohvalu, u kojoj je naglasak bio na zaslugama pokojnika i njegove obitelji. ¹⁸

Renesansa je, kao što znamo, kulturnopovijesno razdoblje koje je od sredine 14. do kraja 16. stoljeća na antičkim, grčkim i rimskim, temeljima obnovilo duhovni, kulturni i društveni život zapadne i srednje Europe. Pjesnici i poetičari renesanse zadržali su antičku trodiobu rodova na liriku, epiku i dramu, čemu su pridodali i neke nove žanrove. Sve književne vrste mogu se prepoznati i u hrvatskoj renesansnoj književnosti, a u duhu humanističke poetike u lirici pisanoj na hrvatskom jeziku njegovale su se nadgrobnice. ¹⁹

¹⁶ *Leksikon Marina Držića*, str. 524.

¹⁷ Iosif Mojsevič Tronski, *Povijest antičke književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1951, str. 211.

¹⁸ Nav. dj., str. 336–337.

¹⁹ *Leksikon Marina Držića*, str. 656–665.

Treba naglasiti da epitafska tradicija na hrvatskom tlu nije nastala isključivo kao rezultat humanističke naobrazbe i puke renesansne mode, nego da njezin početak predstavlja i same početke hrvatske pismenosti. Od latinske epigrafike (kao što su epitafi na nadgrobnjoj ploči kraljice Jelene u Solinu iz 976. i na sarkofagu Petra Crnog iz 11. stoljeća) do najstarije glagoljske epigrafike (kao što je Valunska ploča, tj. epitaf iz crkve sv. Marije u Valunu na Cresu, nastao u drugoj polovici 11. stoljeća), najstarije hrvatske nadgrobnice, osim što su imale svrhu »prave« nadgrobnje ploče, imale su i umjetničku vrijednost te visoku »žanrovsku« razvijenost. Eduard Hercigonja za natpis s nadgrobnje ploče kraljice Jelene kaže sljedeće: »Kultivirani jezik, ritmička organizacija teksta, dotjeranost, ali i dostojanstvena jednostavnost stilskoizražajne fakture, oslobođene konvencionalnih retoričkih klišea ili stanovite pretencioznosti nekih nadgrobnih natpisa 10.–11. stoljeća, elementi su kojima taj antologijski inskript može djelovati i na osjetljivost suvremenog primatelja«. Hercigonja još dodaje da »*carmina epitaphica* ovog razdoblja (tj. od 9. do 12. stoljeća) dostojno produžuju još iz antike naslijeđenu tradiciju versificiranog epigrafa takve vrste«.

Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja, Matica hrvatska, Zagreb, 2006, str. 21–32.

Natpis s nadgrobnje ploče kraljice Jelene prilažemo kao primjer ranoga našega epitafskog pisma, ali i kao komparaciju za iščitavanje sličnosti i razlika s tekstovima našega korpusa:

Krešimir Šimić u knjizi *Remeta* (poglavlje *Funeralno pjesništvo*) piše da o važnosti nadgrobnica u renesansi govori i njihova poetička normiranost te popis uzornih autora. Poetičari (Julius Caesar Scaliger, Thomas Corrae, Jacobus Pontanus) su naznačili tri glavna dijela nadgrobnice: hvaljenje (*laus*), jadikovanje (*luctus*) i tješjenje (*consolatio*), a što je preuzeto iz antičke retorike. Primjeri funeralnog pjesništva bili su »Vergilije (u petoj eklogi pastiri Menalka i Mops naizmjenice pjevaju pjesmu u slavu pokojnog pastira Dafnisa), Propercijeva elegija *Kornelija Paulu* (u njoj je iskazna instancija umrla Kornelija, koja se obraća svom suprugu Luciju Emiliju Paulu), Ovidijeva poema povodom Tibulove smrti, Pseudo-Ovidijeva *Consolatio ad Liviam* i Stacijeve funeralne pjesme«. ²⁰

Nadgrobnice (epitafi) ili pjesme »u smrt« pripadaju korpusu prigodne poezije, a osim nadgrobnica prigodnicama smatramo i poslanice, pohvalnice, posvete i sl. Korpus prigodne lirike u hrvatskoj renesansnoj književnosti relativno je velik, što je znak »razvijene književne atmosfere i humanističkih uzusa komuniciranja«. I premda Mirko Tomasović smatra da među epitafima (tj. nadgrobnicama i pjesmama »u smrt«) »možemo naći uvjerljivih pjesničkih ostvarenja, a gdje god se od prvih pobuda prelazi i na univerzalnije, suočavanje s fenomenom smrti«, ipak će zaključiti da »više pozornosti od epitafijskog zaslužuje epistolarno pjesništvo«. ²¹

Šimić govori o »zapostavljenosti« nadgrobnice, njezina opisa i analize u hrvatskoj književnoj historiografiji. Nadgrobnice se uglavnom spominju uz poslanice, ali za razliku od nadgrobnica, hrvatske renesansne poslanice dobro su opisane. ²² U prilog zapostavljenosti ide i nepostojanje precizne terminologije, pa se u književnopovijesnoj literaturi ne pravi razlika između

U ovom grobu počiva slavna Jelena, koja je bila žena kralja Mihajla i majka kralja Stjepana i držala vlast u kraljevstvu. Dana 8. listopada u miru je ovdje pokopana, godine od utjelovljenja Gospodinova 976...ciklusa...epakte 17...mjesечеva ciklusa 5, konkurente 6. Ona je za života bila mati kraljevstva i postala zaštitnicom siročadi i udovica. Čovječe, kad amo svratiš pogled, reci: »Bože, smiluj se duši njezinoj!«

²⁰ Krešimir Šimić, *Remeta*, Matica hrvatska, Zagreb, 2017, str. 176–177.

²¹ Mirko Tomasović, *Hrvatska renesansna književnost u evropskom kontekstu*, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, urednici Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978, str. 182.

²² Uistinu, potpuna prednost epistole (pa i posvete) nauštrb nadgrobnice u stručnom opisu renesansne prigodne poezije čini se potpuno nelogična. Dunja Fališevac za studiju Ivana Milčetića (*O poslanicama XVI. vijeka u dubrovačko-dalmatinskoj periodi hrvatske književnosti*) kaže da je ona »do danas najprecizniji i najsustavniji opis toga žanra u hrvatskoj renesansi« (Dunja Fališevac, *Poslanice Nikole Nalješkovića*, u: *Pučka krv, plemstvo duha: zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću*, uredio Davor Dukić, Disput, Zagreb, 2005, str. 103), a Ivan Milčetić, *O poslanicama XVI. vijeka u dubrovačko-dalmatinskoj periodi hrvatske književnosti*, Izvješće Kralj. velike gimnazije u Varaždinu koncem školske godine 1881/2, Varaždin, 1882, str. 5). Usporedimo li to s brojkama našeg korpusa (73 nadgrobnice i 10 autora), shvatit ćemo da nema objektivnog razloga za zapostavljenost.

nadgrobnice i pjesme »u smrt«, iako su naši šesnaestostoljetni pjesnici, piše Šimić, imali »žanrovsku svijest o dvama tipovima funeralnih pjesama«. O takvoj žanrovskoj svijesti svjedoči, prema Šimiću, ujednačena uporaba naziva »nadgrobje« i »nadgrobnica« s jedne te »u smrt« i »u priminutje« s druge strane.²³

Opreka u nazivlju proizlazi iz sadržajno-stilskih obilježja teksta pa tako razlikujemo dva tipa: »nadgrobje« i »nadgrobnica« predstavljaju kratke sastavke napisane prema konvencijama antičkog epigrama, odnosno epitafa (obraćanje putniku, deiktički izrazi poput »ovdje počiva«, govor mrtvaca, pozivanje na grob, kamen, mramor ili urnu), dok su pjesme »u smrt« često nešto duže, upućene su ožalošćenima, sadrže konsolaciju i bliske su lamentacijama.²⁴ Takvu podjelu zastupa i Neven Jovanović u opisu hrvatskih nadgrobnica napisanih na latinskom jeziku unutar rukopisnog zbornika *Varia Dalmatica* (ili *Codex Lucianus*).²⁵

Međutim, proučimo li pozornije korpus hrvatskih renesansnih nadgrobnica uvidjet ćemo da žanrovska svijest naših starih pjesnika nije bila baš tako ujednačena. Tako će nadgrobnicom biti imenovani i neki sastavci koji prema gore navedenoj podjeli pripadaju među pjesme »u smrt« i obrnuto. *Nadgrobnica Petra Golubinića, hvarskoga vlastelina*,²⁶ koju je napisao Hanibal Lucić, naslovom upućuje na epitaf, no sadržajem je pjesma »u smrt« jer se naglašavaju vrline umrlog Petra Golubinića, zasluge kojima je zadužio zajednicu, opisuje se tko i kako žaluje za umrlim, a na kraju se ožalošćenima nudi utjeha u obliku vječnoga života koji je Petru pripao zbog njegovih djela te se naglašava njegova zemaljska slava i ime:

*Da bi cić zalihe dobrote tko kada
mogal bit od tihe, kimi smrt ne vlada;
mogaše taj biti pravo do istine,*

²³ Krešimir Šimić, *Remeta*, str. 175.

²⁴ Krešimir Šimić, *Remeta*, str. 176. Autor rabi nešto širi pojam »funeralno pjesništvo«, stoga proučava neke pjesme Mavra Vetranovića koje samo naizgled pripadaju korpusu nadgrobnica. Takva je, primjerice, pjesma *U smrt drazijeh prijatelja*, koja je zapravo inkorporirana lirska pjesma o vlastitim stihovima (Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 351).

²⁵ »Sastavio ga je najvećim dijelom Trogiranin Petar Lucić (oko 1550–1614), uz naknadnu pomoć svoga sina, budućeg slavnog historiografa Ivana (1604–1679). Lucići su u kodeks *Varia Dalmatica* upisali više od 340 pjesničkih i povjesničarskih sastavaka, pretežno na latinskom (tek je nekoliko talijanskih, a jedan je marginalni zapis hrvatski). Glavninu zbornika čine radovi autora iz dalmatinskih gradova. (...) Kodeks *Varia Dalmatica* tako je latinski parnjak hrvatskome *Vartlu*«. Nadgrobnice u zborniku čine značajan dio – 56 epigrama (i jedna elegija) napisano je povodom nečije smrti, tj. gotovo dvije trećine. Neven Jovanović, *Rukopisni zbornik Varia Dalmatica (Codex Lucianus) kao svjedočanstvo humanističke književne komunikacije*, Colloquia Maruliana, XVII, Književni krug, Split, 2008, str. 43–55.

²⁶ Takvih je slučajeva razmjerno više u odnosu na epitafe imenovane »u smrt«, a naći ćemo ih i kod Petra Hektorovića, Dinka Ranjine ili Mavra Vetranovića, koji epitaf inkorporira u pjesmu »u smrt« (*Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina, tužba*).

Golubiniću ti Petre gospodine,

(...)

*i plaću dobrota Petrova i vira
najti će života, gdi se ne umira.
Imenom do tada živit će meu nami,
i kad Hvara grada ne bude ni kami. (SPH VI, str. 291)*

S druge strane, neka epitafska obilježja²⁷ možemo pronaći u pjesmama »u smrt«, primjerice u pjesmi *U smrt Agustina, sina Dživa Nalješkovića*, u kojoj je iskazni subjekt pokojnik Agustin, koji se obraća ožalošćenima i tješi ih:

*Nije dake toj razlog žalosni da ste vi,
jer mene višnji Bog u svoj raj postavi.
Neg mu se pokloni, zahvali njemu svak,
jer ovoj jes oni ki je sam prav i jak.
Sijevaše prem dzora kad ovoj izreče,
Agustin odzgora pak taj čas uteče. (NN, str. 324)*

Pored spomenutih naziva »nadgrobница«, »nadgrobje« i pjesma »u smrt« (koji su najfrekventniji), u korpusu hrvatskih renesansnih nadgrobница naići ćemo i na sljedeće nazive: »nadgrebnica« (Petar Hektorović, *Nadgrebnica, koju složi Petre Hektorović Franetu Hektoroviću, rod'jaku svomu dragomu, za milošću*), »žalos« (Antun Sasin, *Žalos ljuvenice u smrt Pava Torelli*), »epitaphio« (Marin Držić, *Epitaphio*; posvećen Fjori Šumičić), »pjesanca« (Mavro Vetranović, *Pjesanca Lili na grobu*), »u priminutje« (Mavro Vetranović, *U priminutje gospođe Dive, druževnice gospodina Saba Menčetića, vlastelina dubrovačkoga, M. D. LX.*) i »na priminutje« (Mavro Vetranović, *Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina, tužba*). Pjesma pod rednim brojem 53 u *Pjesnima ljuvenim* Horacija Mažibradića (SPH XI, str. 145) nije naslovljena, no sadržajem indicira da je riječ o pjesmi »u smrt« Ivana Fačendića.

Moramo priznati da terminološka zbrka u kroatističkoj struci nije nemotivirana, nego da pjesnici, premda su posjedovali žanrovsku svijest, za nju nisu mnogo marili, o čemu svjedoči raznovrsnost nazivlja. Pregled korpusa upućuje i na to da su naši renesansni pjesnici izlazili izvan okvira zadanih konvencija, što pokazuju razne geminacije između tipova, ali i neki potpuno atipični sastavci. Takav je, primjerice, *U smrt M. Vetranića* Miha Bunića

²⁷ Na to upozorava i Šimić, *Remeta*, str. 176.

Babulinovića, koji je organiziran kao dijalog u formi pitanja i odgovora između vile i (vjerojatno) umrloga:

Vila: *Čiji su ovo mramori? Um: D(on) Mavra, ki na svit višnjega svedj dvori i spieva do sto lit.*

Vila: *Da tko su vile ove? Um: Muze, ke shraniti prišle su njegove pjesni uvijek na sviti.* (SPH XI, str. 257)

Atipična je u odnosu na ostatak korpusa nadgrobnica na hrvatskom jeziku po svojoj dijaloškoj strukturi, ali i po tome što nema obraćanja putniku, naslovljena je »u smrt« a bliža je epitafu, nema uobičajene životne pouke i sl. Specifična je i po tome što je dijalog stiliziran, dodijeljen vili i umrlomu, koji govori u trećem licu jednine. Slična joj je nadgrobnica Marku Maruliću Frane Božićevića Natalisa (*Epitaphium eiusdem*) na latinskom jeziku, no pitanja i odgovori funkcioniraju kao značajke epitafskog teksta. Ona sadrži dijalogiziranu preinaku deikse »ovdje leži«, a epitaf se zaključuje karakterističnim obraćanjem putniku i uputom za stjecanje vrline:

Tko leži ovdje? Marko Marulić.

Tko je on? Slavan na zemlji, duhom na nebu.

Kako je to zaslužio? Svijet rječitošću, nebo pobožnošću.

Teško je služiti dva gospodara, a njemu je to uspjelo.

*Putniče, napreduj u vrlinama, želiš li biti drag i svijetu i Bogu.*²⁸

Uzevši u obzir terminologiju i sadržajno-stilska obilježja, primijetit ćemo da razlika između tipova zapravo nastaje na planu iskaznog (lirskog) subjekta i adresata, a za ovaj je rad ključno odrediti položaj oba entiteta.

Pišući o pjesničkoj poslanici kao žanru, Dunja Fališevac kaže da se pjesnička poslanica u rimskoj književnosti oblikovala kao narativni i kao lirski žanr »koji izražava osjećaje, spoznaje i znanja iskaznog subjekta, pri čemu se taj subjekt doživljava – više nego u nekim drugim žanrovima – kao povijesno postojeća osoba i može se nazvati povijesni iskazni subjekt«.²⁹ Budući da nadgrobnica kao vrsta pripada prigodnoj lirici (kao i poslanica) te da ima neke

²⁸ Neven Jovanović, *Prolegomena za retoriku Marulićeve splitske ekipe*, Colloquia Maruliana, XV, Književni krug, Split, 2006, str. 153.

²⁹ Autorica dodaje da Andrea Zlatar Violić u knjizi *Ispovijest i životopis: srednjovjekovna autobiografija* »analizira brojne koncepcije subjekta autobiografskog diskursa, a kako poslanica teži da bude prihvaćena kao autobiografski iskaz, čini se da je identitet autora i pripovjedača za taj žanr samorazumljiv«. Dunja Fališevac, *Renesansna poslanica kao prostor poetičko-estetičkih izraza*, Colloquia Maruliana, XVII, Književni krug, Split, 2008, str. 7–25.

elemente poslanice,³⁰ iskazni subjekt nadgrobnice možemo izjednačiti s autorom onda kada nam tekst na to ukazuje.³¹

Određivanje adresata u nadgrobnici nešto je teži posao. Naime, Neven Jovanović u opisu nadgrobnica na latinskom jeziku kaže da kod nadgrobnica »ne možemo govoriti o adresatu: čak i kad se obraćaju izravno pokojniku, pjesme u *nečiju smrt* zapravo su upućene ožalošćenima«. Stoga on razlikuje adresata i »osobu koja je povod komunikaciji«, ali svjesno odlučuje i jedne i druge neprecizno zvati adresatima.³²

U našem radu pojmovi »iskazni subjekt« i »adresat« koristit će se vrlo slobodno, a njihovo značenje bit će određeno (kon)tekstom. Ponekad će iskazni subjekt biti autor, a adresat će biti pokojnik (npr. u pjesmi Dominka Zlatarića *U smrt Šimuna sina svoga prvorođenoga koji živje godište i dva mjeseca i petnaes dana; umrije na tri setembra godišta 1592.*),³³ ponekad će iskazni subjekt biti autor, adresat će biti ožalošćeni, pokojnik će biti osoba koja je povod komunikaciji (npr. u pjesmi Dominka Zlatarića upućenoj supruzi povodom sinove smrti: *U smrt istoga, gospođi Mari Ćonović ženi svojoj*),³⁴ a ponekad će iskazni subjekt biti sam pokojnik, kao što smo vidjeli u nadgrobnici Nikole Nalješkovića *U smrt Agustina, sina Dživa Nalješkovića*.³⁵ Tako će na razini teksta biti moguće da u nadgrobnici (epitafu) iskazni subjekt bude personificirani grob, a adresat bude putnik (*Nadgrobje istoj gospođi Niki*, Dinko Ranjina).³⁶ Ukratko – mnogo je kombinacija.

³⁰ Ponajprije jer je upućena ožalošćenima, kao i to da neke naše nadgrobnice imaju karakter poslanice, npr. povodom smrti Bartolomea Pescionija Dominko Zlatarić piše njegovoj supruzi Cvijeti Zuzorić (*U smrt istoga, gospođi Fiori Zuzorić ženi njegovoj*). Isti autor piše pjesmu *U smrt gospodina Andruška Nemañića, gospodinu Niku Ćuka Nalješkovića* u kojoj potonjeg savjetuje *kako* žalovati i *što* je ispravno raditi nakon smrti bližnjega. Osim toga, Dunja Fališevac u radu *Poslanice Nikole Nalješkovića* piše da među epistolama Nikole Nalješkovića njih nekoliko ima karakter nadgrobnice, a oblikovane su kao konsolacijske pjesme. Poslanica *Poštovanomu Franu Butkoviću* pisana je povodom smrti adresatova brata, a dvije poslanice *Gospodinu Nikši Andretiću* pisane su povodom smrti supruge. Dunja Fališevac, *Poslanice Nikole Nalješkovića*, str. 114.

³¹ To je najvidljivije u nadgrobnicama posvećenima članovima obitelji autora.

³² Neven Jovanović, *Rukopisni zbornik Varia Dalmatica (Codex Lucianus) kao svjedočanstvo humanističke književne komunikacije*, str. 47.

³³ *Pridrugi sinko moj, ki razlog ovo bi, da oči ovakoj zatvorim ja tebi...* (SPH XXI, str. 158).

³⁴ *Istom sad, o virna drugo ma, ne muči boljezan nemirna koja te izmuči...* (SPH XXI, str. 159).

³⁵ Ovdje pripada i 406. pjesma u *Pjesni razlike* Dinka Ranjine *U smrt iste gospođe Nike*. Pokojnica (vila) se obraća vili:

Vilo, ka na svit saj giizdaš se tolikoj, mal' ustav' tvoj stupaj ter pročti pismo ovoj (SPH XVIII, str. 206).

Šimić napominje da je »mrtvac kao lirski fokalizator česta pojava u medievalnom pjesništvu«. Krešimir Šimić, *Remeta*, str. 176.

³⁶ *Putniče, ako kad stvar želi svršenu znat, pozri ovu sad zagradu kamenu* (SPH XVIII, str. 206).

Iz svega navedenog možemo konstatirati da naš korpus poznaje dva tipa nadgrobnica: (1) »prave« nadgrobnice (nadgrobja) ili epitafi (iskazni subjekt je, uvjetno rečeno, grob ili pokojnik, adresat je putnik, prolaznik, vila koja se tamo našla i sl., a česti su deiktički izrazi »ovdje počiva«) i (2) pjesme »u smrt« (u njima je iskazni subjekt autor, adresat je ožalošćeni ili pokojnik, koji još može biti i osoba koja je povod komunikaciji, a entitete određuje kontekst). Pritom je »nadgrobnica« nadređen pojam (hiperonim) – i jedan i drugi tip nazivat će se nadgrobnicama, a prema sadržaju teksta jasno je o kojem je tipu riječ. Jednostavno rečeno, sve pjesme »u smrt« su nadgrobnice, ali nisu sve nadgrobnice pjesme »u smrt«.

U poglavlju *Smrt* istaknuli smo utjecaj srednjovjekovne tradicije i petrarkizma na hrvatsku renesansnu nadgrobnicu. No možemo primijetiti i utjecaj tada vrlo popularne pastorage. Pritom pastorage treba shvatiti slično kao petrarkizam, odnosno kao *pastoralnost*. Drugim riječima, ako bi pastorage bila žanr, pastoralnost bi bio modus.³⁷ To znači da pastoralne osobine možemo pronaći i u drugim žanrovima, kao što je nadgrobnica. Od pastoralnih motiva najučestaliji su dubrava, vile, satiri, pastiri i pastirice, dokolica, gora, lug, polje itd. Indikativno je da se pastoralnost najčešće susreće u nadgrobnicama posvećenim pjesnicima.

U pjesmi *Antun Sassi u smrt Marina Držića* iskazni se subjekt naziva pastirrom, vrijeme krati u karakterističnoj pastirskoj dokolici (*otium*) s drugim pastirima, a tada dolazi pastirica i besjedi im o razgovoru dvaju slavuja – što je motiv iz narodne pjesme – koji govore da je »smrt porazila« Držića:

*Njeki dan u proću dzorja
svijetla sjaše još danica,
kad k nam dođe iz zagorja
jedna mlada pastjerica,
gdje u skupu mi pastiri
čuvahomo naša stada,
tko popijeva, a tko sviri,
tko ljubene pjesni sklada...*

(...)

*Ja mladahna pastirica,
pasuć stado po zagorju,
gorom začuh dva slavica,
gdje spijevaju u lovorju... (SPH XVI, str. 163)*

³⁷ Lidija Ban Matovac, *Pastoralna lirika na hrvatskom jeziku u Dubrovniku 16. i 17. stoljeća*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2018, str. 65.

Slično je i u pjesmi Mavra Vetranovića *Na priminutje Marin Držića, Dubrovčanina, tužba*, u kojoj *locus amoenus* zamijeni *locus horridus*:

*Još moj duh tuguje jakino danica,
kad dzorom ne čuje šturka ni slavica,
ni slatku pjesancu, što poju satiri
s vilami u tancu, ni mome s pastiri;
er se glas proglasi kolikom žalosti
prika smrt porazi i pijerske radosti,
ter tužba taj sada, kojom se provodi,
oblake propada i na on svijet prohodi.* (KOL II, str. 204)

Dinko Ranjina u *Nadgrobju Džore Držića*, autora prve pastoralne ekloge *Radmio i Ljubmir*,³⁸ sebe naziva »pastirom Ranjenim«,³⁹ a njegovim nadgrobnicama posvećenim bratučedi Niki prethode dvije »egloge«: *Egloga, u koj pastir Damon sam govori plačući smrt gospoje Nike, bratučede njegove* i *Egloga, u kojoj pastiri Damon i Tirsi među sobom zgovor čine kažući, gdi Mopso plače smrt iste gospoje Nike bratučede njegove*. Nije zanemarivo da baš »egloga«, zapravo pastoralna elegija,⁴⁰ prethodi nadgrobnicama, podsjetimo li se da je jedan od primjera funeralnog pjesništva Vergilijeva peta ekloga. Imena Damon, Tirsi i Mops možemo interpretirati kao citiranje pastoralne tradicije, ali i kao dosjetljivu aluziju na vlastito ime (Damon – Dinko Ranjina – Dominicus Araneus).

Budući da je nadgrobnica stihovani sastavak, možemo ponešto reći o stihu korpusa hrvatskih renesansnih nadgrobnica – on je u najvećem broju slučajeva dvostruko rimovani dvanaesterac, a tek su neke nadgrobnice napisane osmercima. Rima u osmeračkim nadgrobnicama je ili ukrštena (*abab*) ili obgrljena (*abba*).

Marin Franičević u *Povijesti hrvatske renesansne književnosti* prepoznaje nepovoljan položaj nadgrobnice u našoj književnoj historiografiji,⁴¹ a čitatelju nudi podjelu nadgrobnica napisanih na hrvatskom jeziku. Te nadgrobnice javljaju se u drugoj generaciji (Vetranović, Hektorović, Lucić) i mogu se podijeliti u tri skupine:

³⁸ Lidija Ban Matovac, *Pastoralna lirika na hrvatskom jeziku u Dubrovniku 16. i 17. stoljeća*, str. 128.

³⁹ SPH XVIII, str. 94. Očito je poigravanje vlastitim prezimenom i pridjevom *ranjen*.

⁴⁰ Lidija Ban Matovac, *Pastoralna lirika na hrvatskom jeziku u Dubrovniku 16. i 17. stoljeća*, str. 155.

⁴¹ »Epitafska se poezija, iako stavljena u drugi plan, ne može zanijekati ni prešutjeti. U kritičkom izboru ona predstavlja značajnu epizodu naše renesansne književnosti i zaslužuje punu pažnju ne samo književnog povjesničara nego i svakoga tko ima uha za te drevne glase naše književne prošlosti«. Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 182.

1. nadgrobnice poznatih pjesnika koje su zanimljive čak i ako nemaju poetsku vrijednost
2. nadgrobnice nepoznatim osobama koje su historijski nezanimljive, ali su nadgrobnice poetski zanimljive jer sadrže više autentičnosti
3. nadgrobnice pisane povodom smrti rodbine, koje su manje konvencionalne, ali »potaknute istinskim osjećanjem, dosežu pjesničku razinu naše renesansne književnosti«. ⁴²

Naša će podjela u proučavanju tuge u nadgrobnicama biti na tragu Franičevićeve, no prilagodit ćemo je potrebama našega rada, stoga će ona izgledati ovako:

1. nadgrobnice pisane povodom smrti članova obitelji i rodbine
2. nadgrobnice pisane pjesnicima
3. nadgrobnice pisane prijateljima i poznanicima

Podjela nam je potrebna da bismo usustavili korpus, a potom istražili i usporedili tugu među skupinama, ali i među pojedinačnim nadgrobnicama unutar iste skupine. No da bismo mogli početi s analizom, preostaje nam zatvoriti trokut, stoga ćemo se u sljedećem poglavlju *pozabaviti* tugom.

⁴² Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 181.

4. TUGA

Kada bismo pokušali odgovoriti na naizgled jednostavno pitanje »što je tuga?«, vjerojatno bi se naši odgovori mogli svesti u nekoliko riječi: negativna ili neugodna emocija. Shvatili bismo da, iako smo ju osjetili mnogo puta iz različitih razloga, ne možemo koncizno odrediti što je to tuga. I ne bismo u tome bili osamljeni, jer čak i psiholozi nemaju jasnu definiciju i podjelu emocija.

Kako piše Boris Petz u *Uvodu u psihologiju*, emocije (čuvstva) je teško definirati te zbog toga ne postoji općeprihvaćena definicija emocija, a neki psiholozi smatraju da je takva definicija nemoguća. Za Petza definicija emocija i nije važna jer, kako kaže, »nema čovjeka koji ne bi posve točno znao što je čuvstvo«. Ipak, može se reći da je emocija složen doživljaj jer uključuje niz sastavnica.⁴³ Sličnu definiciju pronaći ćemo i u Atkinsonovu i Hilgardovu *Uvodu u psihologiju*, a svaka emocija (*intense emotion*) ima šest sastavnica: kognitivna procjena (*cognitive appraisal*), subjektivni doživljaj (*subjective experience*), promišljanje i reakcija (*thought and action tendencies*), fiziološke promjene (*internal bodily changes*), izraz lica (*facial expression*) i odgovor na emociju (*responses to emotion*).⁴⁴

Tuga ili žalost jedna je od četiriju osnovnih emocija, uz radost, strah i srdžbu. Ponekad se četirima osnovnim emocijama pridodaju iznenađenje i gađenje. Klasifikaciju emocija otežavaju mogućnosti kombinacija pojedinačnih emocija, ali i činjenica da jedna emocija može uzrokovati različit doživljaj ovisno o intelektualnoj podlozi. Primjerice, istu neugoda ne izaziva zubobolja i gubitak drage osobe. Tako intelektualna podloga otvara mogućnost kombinacija emocija, ali i uvjetuje razliku u kvaliteti iste emocije. Emocije su redovno popraćene fiziološkim promjenama koje nastaju djelovanjem autonomnoga živčanog sustava, a posebno kod »jakih« emocija kao što su strah, intenzivna žalost ili bijes. U gotovo svim kulturama srce je sjedište emocija, a mozak razuma, pa se često kaže da »srce pukne od tuge«.⁴⁵ Tu možemo pribrojiti i promjene u izrazu lica, u pravilu usta, očiju, obrva i čela. Kod osnovnih emocija

⁴³ Boris Petz, *Uvod u psihologiju: psihologija za nepsihologe*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2001, str. 247–248.

⁴⁴ »An emotion is a complex, multicomponent episode that creates a readiness to act.« u: Susan Nolen-Hoeksema, Barbara L. Fredrickson, Geoff R. Loftus, Willem A. Wagenaar, *Atkinson & Hilgard's Introduction to Psychology*, Cengage Learning, Andover, 2009, str. 396–397.

⁴⁵ Taj je motiv (s mnogim preinakama) čest u nadgrobnicama, što ćemo vidjeti u analizi.

nema kulturnih razlika, npr. kod svih ljudi tuga se očituje plakanjem i karakterističnim izrazom lica i sl.⁴⁶

Kognitivni je uzrok tuge iskustvo nepovratnoga gubitka.⁴⁷ Tuga u renesansnim nadgrobnicama uvjetovana je smrću, odnosno gubitkom (drage) osobe. Takva tuga (zbog smrti osobe) pripada skupini socijalnih odnosa, tj. socijalnih gubitaka, a postoje još i simbolički gubici te materijalni gubici.⁴⁸ Razlikujemo četiri skupine reakcija na gubitak: emocionalne (tuga, ljutnja, osjećaj krivnje...), misaone (šok, priviđanje umrloga, traženje smisla...), tjelesne (stezanje u grudima, mišićna slabost, umor...) i ponašajne (plakanje, snovi o pokojniku, povlačenje u osamu...)⁴⁹ Jedan od glavnih čimbenika u procesu tugovanja jest »tko je umro« i kakva je vrsta emocionalne veze s pokojnikom.⁵⁰

Ta pitanja čine temeljni kriterij podjele nadgrobnica, a jedan od osnovnih ciljeva rada jest odgovoriti na pitanje: određuje li identitet i srodstvo umrloga tugu u renesansnoj nadgrobnici?

⁴⁶ Boris Petz, *Uvod u psihologiju, Psihologija za nepsihologe*, str. 247–256.

⁴⁷ Susan Nolen-Hoeksema, Barbara L. Fredrickson, Geoff R. Loftus, Willem A. Wagenaar, *Atkinson & Hilgard's Introduction to Psychology*, str. 400.

⁴⁸ Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2005., str. 39.

⁴⁹ Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, str. 80–95. Reakcije iskaznih subjekata u analizi imenovat ćemo tim terminima.

⁵⁰ Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, str. 243–245.

5. KONCEPTUALNA METAFORA: VRLO KRATAK UVOD

U *Uvodu* smo pojasnili metodologiju rada i sasvim je jasno zašto nam je potrebna psihologija, no nismo pojasnili zašto nam je važna kognitivna lingvistika. Želimo li istražiti posebnosti, sličnosti i razlike u načinu iskazivanja tuge u nadgrobnicama hrvatske renesanse u odnosu na modernu stvarnost, onda se naše istraživanje mora temeljiti na pozornom čitanju *jezika* starih tekstova.

Da je metafora važna za ljudski život, pokazali su još osamdesetih godina 20. stoljeća George Lakoff i Mark Johnson teorijom o konceptualnoj metafori i metonimiji. Oni su dokazali da metafora i metonimija nisu samo pjesnički ukras jezika, nego da su važne za ljudsko mišljenje i djelovanje. Prema njima je »naš prosječni konceptualni sustav, na temelju kojega i mislimo i djelujemo, u svojim temeljima metaforične naravi«. ⁵¹

Lakoff i Johnson dijele metafore na strukturne, orijentacijske i ontološke. *Strukturne metafore* su one u kojima se jedan koncept metaforički razumijeva pomoću drugog. ⁵² *Orijentacijske metafore* odnose se na prostornu orijentaciju. U takvim metaforama jedan koncept ne ustrojava drugi, nego organizira čitav sustav koncepata. Orijentacijske metafore određene su našom percepcijom prostora i kulturom. ⁵³ *Ontološkim metaforama* ukupnost svijeta promatramo kao entitete i supstancije. One se temelje na našim iskustvima s fizičkim predmetima i mogu imati različite namjene, kao što su referiranje, kvantificiranje, identificiranje uzroka itd. ⁵⁴ Takve se (konceptualne) metafore nazivaju još i konvencionalnim ili pojmovnim metaforama.

Zoltán Kövecses bavio se iskazivanjem emocija, a svoje istraživanje temelji na pretpostavci da konceptualna metafora ne prožima samo jezik koji ljudi koriste o emocijama, nego da je ona bitna za razumijevanje većine aspekata konceptualizacije i iskustva emocija. Kövecses smatra da postoji mnogo metafora, odnosno metaforičkih izvornih domena (*source domains*) koje govornici engleskog jezika koriste kako bi razumjeli emocije. Emocije su pritom ciljna domena

⁵¹ George Lakoff, Mark Johnson, *Metafore koje život znače*, Disput, Zagreb, 2015, str. 3.

⁵² Nav. dj., str. 4. Primjer: RASPRAVA JE RAT – *Napao je slabe točke* moje argumentacije.

⁵³ Nav. dj., str. 14. Primjer: »SRETNO JE GORE; TUŽNO JE DOLJE« – To me *podiglo*. Nisam *klonuo* duhom.

⁵⁴ Nav. dj., str. 24–26. Primjer: »metafore spremnika; vidno polje« – Imam ga *u vidu*.

(*target domain*).⁵⁵ Može se reći da je konceptualna metafora zapravo razumijevanje ciljne domene, u ovom slučaju emocije, pomoću izvorne domene.

Kövecses u svome istraživanju proučava izvorne domene (metafore) za srdžbu, strah, radost, tugu, ljubav, požudu, ponos, sram i iznenađenje. Kövecses nam nudi četrnaest općih izvornih domena za tugu u engleskom jeziku,⁵⁶ ali one vrijede i za hrvatski jezik. Primjerice metafora TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM (*SADNESS IS A LIVING ORGANISM*): Kövecses daje primjer »He drowned his sorrow in drink«, a ekvivalent u hrvatskom jeziku bila bi kolokacija »*utopiti tugu (u čaši)*«. Metaforu TUGA JE TAMA (MRAK) (*SAD IS DARK*)⁵⁷ možemo oprimiriti stihovima iz nadgrobnice Petra Hektorovića *Nadgrebnica, koju složi Petre Hektorović, rod'jaku svomu dragomu, za milošću*:

*A ovo ti piše nemiran sam sobom,
Ki plačuć uzdiše počrnjen za tobom... (SPH IV, str. 62)*

Osim konceptualnih (konvencionalnih) poznajemo i nekonvencionalne, tj. pjesničke (retoričke) metafore.⁵⁸ Krešimir Bagić prema karakteru metaforičkog značenja, stupnju metaforičnosti i tipu diskurza u kojemu se pojavljuje razlikuje spoznajnu, ekspresivnu i poetsku metaforu. Za poetsku metaforu Bagić kaže da je »originalna, lucidna i inventivna«, a njome se »povlače iznenađujuće analogije, upućuje na percepcijske, refleksivne i retoričke osobitosti pojedinog pjesnika, obogaćuje lirski imaginarij novim slikama«.⁵⁹

U analizi nadgrobnica nećemo praviti razlike između konvencionalnih i pjesničkih metafora te na taj način davati možebitne vrijednosne sudove, ali važno je barem napraviti razliku i uočiti kojem se tipu metafore pribjegava u iskazivanju tuge.

⁵⁵ Zoltán Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, str. 16–20.

⁵⁶ Nav. dj., str. 20–26.

⁵⁷ Nav. dj., str. 25. Primjer iz engleskog jezika: »He is in a dark mood«. Metafora TUGA JE TERET (*SADNESS IS A BURDEN*) utkana je već u imenici *tuga*, čije je prvotno značenje (psihički) pritisak, a praslavenski je korijen isti kao u hrvatskom jeziku: *težak, tegoba, -tegnuti*. Tijmen Pronk, *Odakle su nam emocije?: o etimologiji i semantičkom razvoju hrvatskih riječi koje se odnose na emocije*, u: *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*, str. 13–14. Vrijedi napomenuti da često iskazni subjekt svoje stanje opisuje kao *trud(no)*.

⁵⁸ George Lakoff, Mark Johnson, *Metafore koje život znače*, str. 13.

⁵⁹ Krešimir Bagić, *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb, 2012, str. 187–189.

Međutim, metafora je ipak nešto složeniji iskaz, stoga ćemo u analizi prije metafore ustanoviti koji su to »jednostavniji« načini iskazivanja tuge. Naime, Kövecses razlaže nekoliko načina iskazivanja emocija:

1. Ekspresivni izrazi, tj. uzvici/uskllici (*expressive emotion words*). Primjerice: *jaoh!*
2. Deskriptivni izrazi, koji mogu biti doslovni i figurativni.
 - 2.1. Doslovni deskriptivni izrazi mogu biti osnovni (*tuga*) i alternativni (*žalost, jad* i dr.)
 - 2.2. Figurativni deskriptivni izrazi su metafora i metonimija.⁶⁰

U analizi nadgrobna sastavke ćemo prvo razvrstati u skupine, a potom ćemo u temeljnim trima skupinama detektirati podskupine s pripadajućim sastavcima. U svakoj ćemo skupini prvo istražiti razinu leksika, tj. ekspresivne i doslovne deskriptivne izraze. Zatim ćemo pronalaziti izvorne domene metafora i njihove primjere u tekstovima. Ipak, pokušat ćemo svakom tekstu pristupiti pojedinačno i istaknuti neke njegove posebnosti u iskazivanju tuge. To bi bila razina iskazivanja tuge riječima, ali i literariziranje emocije, kada se pjesničkim jezikom želi izraziti unutarnje stanje čovjeka. Primjer toga bila bi gore spomenuta metafora iz nadgrobnice Petra Hektorovića. Treća razina bila bi opis manifestacija tuge, različite geste tugovanja i reakcije na gubitak, koje mogu biti emocionalne, misaone, tjelesne i ponašajne. Primjer toga bio bi opis žalovanja muža za preminulom suprugom u nadgrobnici Dominka Zlatarića *U smrt iste* (tj. *U smrt gospođe Liđe Jerove Klisović*):

*Gdje si, mâ svitlosti, životu slatki moj?
koje sad tamnosti skriše mi pogled tvoj,
neka ja plačući uzdišem po vas dan
i vapim zovući tve ime a zaman?* (SPH XXI, str. 151)

Međutim, opis manifestacija i gesta tuge ponekad je figurativan pa valja ukazati na njihovu razliku. Anna Wierzbicka utvrdila je jedanaest emocionalnih univerzalija koje poznaju svi jezici i kulture svijeta. Za ovaj segment iskaza tuge važne su tri univerzalije:

1. Emocije opisane preko vanjskih tjelesnih »simptoma« – govor o emocijama temelji se na referiranju na vidljive tjelesne promjene koje smatramo znakovima unutarnjih osjećanja. Primjerice: »Studen ju znoj poli, oči ne stamneše« (SPH XXI, str. 162).

⁶⁰ Zoltán Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling*, str. 2–6. Pojmovi osnovni i alternativni doslovni izrazi prilagođeni su hrvatskom jeziku. Na engleskom izvorniku oni glase *basic* i *nonbasic*. Prijevod M. M.

2. Emocije opisane preko osjećaja (*sensations*) – ta se univerzalija odnosi na činjenicu da svi jezici emocije (kognitivna osjećanja) opisuju preko tjelesnih osjećaja, npr. osjećaj ukočenosti zbog tuge: »Za žalos tad ne znah ništor ja o meni, / neg *sebe van stajah* kako stup kameni« (SPH XXI, str. 162).
3. Emocije opisane preko unutarnjih »tjelesnih slika« – emocije se opisuju figurativnim »tjelesnim slikama« koje se referiraju na imaginarne procese unutar tijela.⁶¹ »A sam toj poznavava tko ćuti tuj tugu, / kako se *skončava srdačce* u krugu« (KOL I, str. 187).

Prva je univerzalija opis izvanjske manifestacije tuge, dok drugu, a posebice treću univerzaliju karakteriziraju figurativnost i metaforičnost.

⁶¹ Anna Wierzbicka, *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, str. 294–302.

6. ISKAZIVANJE TUGE U HRVATSKIM RENESANSNIM NADGROBNICAMA

6.1. Nadgrobnice pisane povodom smrti članova obitelji i rodbine

U korpusu hrvatskih renesansnih nadgrobnica 23 nadgrobnice posvećene su članovima obitelji i rodbine, a možemo ih podijeliti u sljedeće podskupine:

1. Nadgrobnice pisane povodom smrti rodbine (šire obitelji)

Petar Hektorović, *Nadgrebnica, koju složi Petre Hektorović, rod'jaku svomu dragomu, za milošću*

Nikola Nalješković, *U smrt Agustina, sina Dživa Nalješkovića*

Dinko Ranjina, *U smrt gosp. Nike bratučede svoje* (4 nadgrobnice)

Dominko Zlatarić, *U smrt gospođe Made Nikove Zlatarić, gospodinu Baru Zlatariću né sinu; U smrt gospodina Bara Zlatarića; U smrt istoga, gospođi Dijani Držić ženi negovoj; Nadgrobje istoga; U smrt gospodina Tomka Vodopića*

2. Nadgrobnica pisana povodom smrti bake

Dominko Zlatarić, *U smrt gospođe Kate Mihove Zlatarić*

3. Nadgrobnice pisane povodom smrti roditelja (oca)

Dominko Zlatarić, *U smrt gospodina Šimuna Zlatarića oca svoga*

Horacije Mažibradić, *U smrt poštovanoga oca svoga gosp. Maroja Mažibradića*

4. Nadgrobnice pisane povodom smrti sestre

Mavro Vetranović, *U smrt sestre svoje*

Dominko Zlatarić, *Pjesan XXXV. (U smrt Kate svoje sestre)*

5. Nadgrobnice pisane povodom smrti djece

Dominko Zlatarić, *U smrt Šimuna sina svoga prvorođenoga koji živje godište i dva mjeseca i petnaes dana; umrije na tri setembra godišta 1592.; U smrt istoga; U smrt istoga, gospođi Mari Ćonović ženi svojoj; Nadgrobje istoga; U smrt Kate kćere svoje koja priminu na 6. novembra 1596.; U smrt iste; U smrt iste*

Od ekspresivnih izraza koriste se uzvici *aj, jaoh, vaj i vajmeh*. Njih pronalazimo uglavnom u nadgrobnicama posvećenim članovima uže obitelji (sestrama, roditeljima i djeci), a tek jedna nadgrobnica posvećena rođaku sadrži uzvik *jaoh* (Dominko Zlatarić, *U smrt gospodina Bara Zlatarića*). Uzvik *vajmeh* iskorišten je samo u Zlatarićevim nadgrobnicama posvećenim djeci.

Ti ekspresivni izrazi pojačavaju iskazivanje tuge jer je riječ o instinktivnom zrcaljenju emocije uzrokovane nepovratnim gubitkom bližnjega, koja svojom jednostavnošću plana izraza zapravo donosi mnogo na planu sadržaja. U nadgrobnicama posvećenim obitelji nema nepotrebnoga gomilanja ekspresivnih izraza, iako bismo očekivali drugačije. Međutim, postavljeni na određena mjesta u pjesmi, u određenom kontekstu, takvi ekspresivni izrazi dobivaju na snazi. Primjerice, početak nadgrobnice Dominka Zlatarića, u kojoj ekspresivni izraz u kombinaciji s prvom riječju prvog stiha snažno prenosi tugu oca koji po drugi put ostaje bez djeteta:

*Opet, jaoh! stril svoju koj nigdar ni lika,
omasti u moju tužno krv smrt prika.* (SPH XXI, str. 161)

Od doslovnih deskriptivnih izraza pronalazimo, uz *tugu*, i bliskoznačnice *žalos(t)*, *dreselje*, *jad*, *tužica*, *čemer*, *nepokoj*, *boles(t)*⁶² i njihove morfološke oblike glagola (npr. *tužiti*), pridjeva (npr. *tužan*) i priloga (npr. *tužno*), s mnogim prefiksarno-sufiksanim mogućnostima. Imenice *žalost* i *dreselje* često se kombiniraju s antonimima *radost* i *veselje* pa unutar stiha ili distiha imaju zapažen semantički učinak (*veselje se »obrne«* u *dreselje* i sl.), a zbog versifikacijskog potencijala omiljen su par hrvatskoga renesansnoga epitafskog rimarija.

Od konvencionalnih metafora za tugu pronalazimo sljedeće metafore:

1) TUGA JE PROTIVNIK – ona se ostvaruje motivima preuzetim iz ratne i lovačke terminologije pa se može imenovati i nešto širom metaforom TUGA JE RAT. Slično kao u petrarkističkom vokabularu, tuga »rani« *srce*, koje je shvaćeno kao sjedište emocija. Često se naglašava da nema (ob)lik jer je usko vezana uz uzrok, tj. smrt, koja je slično opisana:

*A sam toj poznavava tko ćuti tuj tugu,
kako se skončava srdačce u krugu,
(...)
plačem se goeći povrijeđen zadosti
(...)
zač kad mu u misal tužica taj stane,
vaj, ko bi pripisal boljezan i rane,
u srcu ke nosi, čijem ga čes nadari,
da u Boga smrt prosi i umrijeti ne mari,
(...)
da se ja rastanu s dražijemi, vaj meni,
a srcu mom ranu da nosim po sve dni...* (KOL I, str. 187–189)

⁶² Nije neobično da se leksemi *boles*, *bolest*, a često i *boljezan* mogu koristiti u značenju tuge, što pokazuje jedna od konceptualnih metafora u engleskom jeziku – SAD IS ILLNESS (TUGA JE BOLEST), npr. »She was *heart-sick*«. Zoltán Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling*, str. 25.

*ki vapiju: Frane, glasom čudne sile,
zač nam zada rane brez mača i strile?
(...)
tihosti velika, umiljenstva slavo,
ki ranom brez lika rani nas nepravo,
po kol nas odbiže, bolji stan obravši
kad te smrt dostiže žalost nam zadavši... (SPH VI, str. 61–62)*

*ni nijedna ina slas, koja jes na sviti,
može mi zli poraz iz srca odniti.
Toliko zlo zgubi mu kripos do umora
ona, ka svitlos bi od moga pozora,
i tač me jad koļe, da žeļu umriti,
za zrit tu, ku boļe ne biše viditi. (SPH XVIII, str. 205)*

*Ali me i ti sad prije reda ostavi,
Neka me gorki jad i boles zla davi. (SPH XXI, str. 155)*

*Tijem se trud prilaga gorčiji zloj rani,
Kojom nas jednaga gorka smrt izrani. (SPH XXI, str. 159)*

da gorkoj možemo odoliti žalosti (SPH XXI, str. 160)

2) TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) – ta metafora česta je i gotovo da možemo reći da je riječ o stalnome mjestu, ali i stalnome epitetu (češće *gorak*). Pridjev *gorak* ne koristi se samo u konceptualnoj metafori za razumijevanje tuge, nego općenito u opisu tuge i tužnoga stanja pojedinca. Shvatimo li ju nešto šire, možemo joj pridodati metaforu TUGA JE OTROV:⁶³

*od tuge priļute ter tako kopni vas
(...)
tko jade priļute s čemerom probavļa
(...)
plačem se goeći povrijeden zadosti (KOL I, str. 187)*

*daj, imaj spomenu, zabiti ne hteći
svih onih ki venu, svak dan te želeći. (SPH VI, str. 62)*

Tijem gorko dreselje napuni žalosti (SPH XXI, str. 152)

neka me gorki jad i boles zla davi (SPH XXI, str. 155)

*Život se moj čini gorčiji od smrti,
ter trajem gorke dni, pokle me ođe ti. (SPH XXI, str. 157)*

⁶³ »Hrv. *jad* pokazuje semantički razvoj 'otrov' u 'patnja, bijeda'. Sličan razvoj nam pokazuje hrv. *čemer* 'gorčina, jad, otrov, tuga'. Od tih je značenja najstarije 'otrov' (...) U primjerima u kojima nalazimo semantički razvoj 'otrov' > 'tuga' vjerojatno je međuznačenje bilo 'gorčina'«. Tijmen Pronk, *Odakle su nam emocije?*, str. 8.

*Koli se promini moja čes u kratko
i gorko učini ufanje prislatko!* (SPH XXI, str. 159)

i s mojim dobrom svim, ter u gork plač stavi (SPH XXI, str 159)
*Tijem se trud prilaga gorčiji zloj rani
kojom nas jednaga gorka smrt izrani* (SPH XXI, str 159)

da gorkoj možemo odoliti žalosti (SPH XXI, str. 160)

*U mjesto prćije, prim', KATE, suze ove
nalipa gorčije i plačne celove* (SPH XXI, str. 161)

3) TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU – riječ je o spoju ontološke metafore spremnika i izvorne domene TUGA JE TEKUĆINA U SPREMNIKU, koju navodi i Kövecses. Iako smo načelno mogli razdvojiti te metafore, zbog njihove bliskosti nije pogrešno promatrati ih zajedno. Metafore spremnika u pravilu se ostvaruju prijedlogom *u*:

*da trudan život svoj u tužbi provodi
(...)
u tužbi stoeći s velikom žalosti
(...)
provodit život svoj u plaču i tužbi* (KOL I, str. 187–188)

*pomrkal očima, pun svake žalosti
ki pokoja nima cić tvoje mladosti.* (SPH VI, str. 62)

*Tijem gorko dreselje napuni žalosti
(...)
Bez tebe grad rodni ostaje u tuzi.* (SPH XXI, str. 152)

*pogledaj, tvoj mili u kojoj žalosti
potamnen sad cvili čemerno zadosti* (SPH XXI, str. 156)

i s mojim dobrom svim, ter u gork plač stavi (SPH XXI, str. 159)

objavit pravo je u plaču veliku (SPH XXI, str. 160)

a meni boljezan čini bdit u tuzi (SPH XXI, str. 185)

4) Metafora TUGA JE TAMA (MRAK) nešto je slabije zastupljena, no i ona je našla svoje mjesto među načinima iskazivanja tuge konvencionalnim metaforama.

ki plačuć uzdiše počrnjen za tobom (SPH VI, str. 62)

pogledaj, tvoj mili u kojoj žalosti

potamnen *sad cvili čemerno zadosti* (SPH XXI, str. 156)

*jer s tobom radosti umriješe sve meni,
i sa mnoom svitlosti očiju mojijeh ni.* (SPH XXI, str. 159)

5) U jednoj od Zlatarićevih nadgrobnica pronalazimo konceptualnu metaforu TUGA JE GUBITAK VITALNOSTI.⁶⁴

*ali smrt prij' reda...« Hćaše još govorit,
nu boles noj ne da već usti otvorit.
(...)
Za žalos tad ne znah ništor ja o meni,
neg sebe van stojah kako stup kameni.* (SPH XXI, str. 162)

6) Jedna neobična metafora koja se javlja u našem korpusu jest TUGA JE DAR (ili TUGA SE DAJE I DOBIVA). Ona je opisana kao poklon koji u amanet dobivaju ožalošćeni, a pritom »dar« nije nešto pozitivno. Doduše, javlja se rijetko.

jadovnom žalosti i tužbom nadijeļen (KOL I, str. 188)

*i majku dreselu učini i bratju,
dâ svim tugu velu naprišnom tom smrtju* (SPH VI, str. 61)

7) U Vetranovićevoj nadgrobnici *U smrt sestre svoje* pojavljuje se metafora TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM, a njome se tuga iskazuje kao pratitelj ožalošćenog. Riječ je o ontološkoj metafori (personifikaciji) koja se uvijek izriče prijedlogom *s*:

u tužbi stoeći s velikom žalosti (KOL I, str. 187)

6.1.1. Nadgrobnice posvećene sestrama, baki i rođacima

U prvih se 46 stihova nadgrobnice Mavra Vetranovića (*U smrt sestre svoje*) ne govori o umrloj, a subjektivno proživljavanje tuge osjeća se tek u ponekim stihovima napisanim u prvom licu jednine. Prvih 46 stihova zapravo je posvećeno općem iskustvu tuge, životnom iskustvu koje tuga donosi i opisu tugovanja. Subjektivni doživljaj tuge iskazan je toposom neizrecivosti:

⁶⁴ »Sadness is a lack of vitality«. Zoltán Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling*, str. 25.

*Dragu stvar nitkore srčano tko ľubi,
procijenit ne more, doćijem ju ne izgubi,
a poznat moųe toj, komu se prigodi,
da trudan ųivot svoj u tuųbi provodi,
stradaje stvar dragu, jadovno ter suzi
trgaja svu snagu, kad taj trud iskusi
(...)
Koji trud nebogu meni se priklada,
ki izreć ne mogu od tuge i jada (KOL I, str. 187)*

Nakon toga slijedi prividno otrijeųnjenje kad iskazni subjekt shvaća da je tugovanje »zaman«, a da su suze taųte. Tada nastupa autokonsolacija, pohvala vrline umrle i osjećaj »prave« tuge iskaznog subjekta. Sve silne tuųbe, »jadi priljuti« i »ćemerne suzice« djelovale su kao hiperbola bez nekog posebnog ućinka, no prihvaćanjem gubitka u kombinaciji s pohvalom sestrina kreposnog ųivota te raznim elativima, deminutivima, posvojnomo zamjenicom *moja*, izravnim obraćanjem umrloj, nadgrobница se ispunjava njeųnom bratsko-sestrinskom bliskoųću i iskrenom tugom starijeg brata zbog smrti »sestrice«.⁶⁵

*A zatoj, a zatoj parjat ću ja sade
moj plaćni nepokoj i ostale sve jade,
pokli tać od Boga viųni sud odlući,
da mene neboga sestricom razlući,
tuųbu ću ostavit i plaćni nepokoj
i Boga proslavit, ki hoće toj takoj,
da se ja rastanu s drazijemi, vaj meni,
a srcu mom ranu da nosim po sve dni,
tijem, draga sestrice, sva moja radosti
odro bih sve lice od velje ųalosti,
plać, tuųbu i uzdah da budem skladati,
dokli se vas u prah ja budem rastati
rad tvoje ľubavi, s ko[m] me smrt razdijeli
i u tuųbi ostavi, da ųivot moj cvijeli.
Ma nu se ja boju, velmi se i bľudu,
duųicu da moju ogriješit ne budu,
bezredno cvileći do groba svaki ćas,
suzice roneći niz blijedi moj obraz,
vaj, tijem ću, sestrice, ustavit nebog tać
ćemerne suzice i uzdah i moj plać
(...)
Sad s Bogom poćivaj, o ćasti svijeh ųena,
dal ti Bog viųni raj, duųa ti blaųena,*

⁶⁵ Nadgrobница *U smrt sestree svoje* jamaćno je posvećena mlađoj sestri, ponajprije zbog stihova »zato se moųe reć, da tvojoj mladosti / mogla si tamo steć vjekuųte radosti« (s. 81–82). Petar Kolendić smatra da je rijeć o pjesnikovoj mlađoj sestri Katarini, koja je moųda umrla sredinom ćetrdesetih godina 16. stoljeća. Petar Kolendić, *Dvadeset pjesama Mavra Vetranovića*, Građa za povijest knjiųevnosti hrvatske, 7, Zagreb, 1912, str. 167.

(...)
zato se može reć, da tvojoj mladosti
mogla si tamo steć vjekušte radosti
(...)
Tijem, venče svijeh žena, ako si ti sada
s blaženstvom združena, kako t' se priklada,
spomen se od mene za ljubav, ku t' nosim,
da dvore blažene po tebi isprosim,
neka mi po tebi Bog milos daruje,
ki u višnijeh na nebi u trojstvu kraľuje,
da s tobom jednaga duh se moj sahrani,
sestrice pridraga, gdi stoe izbrani! (KOL I, str. 188–189)

Slično je iskazana tuga spram smrti mlađe sestre u nadgrobnici Dominka Zlatarića *U smrt Kate svoje sestre*. Nadgrobnicom se iskazuje tuga starijeg brata koja se pojačava slutnjom, ali i željom vlastite smrti. Zlatarić je umro u 55. godini života pa možemo zaključiti da Kata nije bila stara. Tuga je iskazana obraćanjem u drugom licu jednine, motivom *mors nivelatrix*, ekspresivnim izrazom *jaoh*, naglašavanjem vlastite starosti te nadanjem da će ih njegova skora smrt po Božjem milosrđu združiti:

*Neredno dni tvoje potlači smrtni stril,
ka srca i moje duše si boľi dil;
zač biješe pravije, što zaman sved želih,
da umrem ja prije, ki prije rođen bih.
Prije tebe ja postah na ovi tužni svit,
a na nem sad ostah za tobom cvil tvorit,
što bi ti ostala sad za mnom suze trt,
da bi se vladala razlogom gluha smrt.
Neg ona nemila život naš stira je,
zelena od zrila razabrat ne haje.
Evo, jaoh! vječni san prije reda ti skusi,
a meni boljezan čini bdit u tuzi.
(...)
Kratki su moji dni, a tomu jes biljeg,
prije reda što meni po vlasijeh mete snijeg,
što snaga skraćena još gine s nemira
ki mi prije vrimena iz tila duh tira.
Meni je tim samo razgovor i pomoć.
da imam ja tamo za tobom brzo doć.
Možebit višna vlas po svojoj milosti
sastavit bude nas u vječnoj svjetlosti. (SPH XXI, str. 185)*

Iako su adresati u prethodnim nadgrobnicama mlađi od iskaznih subjekata, oni ipak nisu osobe mlađe životne dobi. S druge strane, u jedinjoj nadgrobnici Petra Hektorovića tuga je pojačana

saznanjem da je riječ o mladiću, a na to se ukazuje na nekoliko mjesta u nadgrobnici.⁶⁶ Početak nadgrobnice («Naredna mladosti, Frane, i čestita») otkriva da su mladost i »naprišna smrt« te koje »daju« tugu (metafora), a popis ožalošćenih (družbenici i mlade móme) te njihovi postupci tugovanja i odavanja časti umrlome također idu u prilog tome. Povratno-posvojna zamjenica *svoj* i pridjev *drag* u naslovu (*Nadgrebnica, koju složi Petre Hektorović, rod'jaku svomu dragomu, za milošću*), elativ »mladiću primili« (s. 39), posvojna zamjenica *naš*, deminutiv »ćaćko« i gotovo marijansko-pasijski prikazana majka (epitet »žalostna mati«) na stilskoj razini daju svoj obol tugaljivom raspoloženju nadgrobnice i osjećaju preranog svršetka jednoga života. Konačno, posljednji stih nadgrobnice upućuje na to da pravi izvor tuge iskaznog subjekta nije uzrokovan činjenicom da je preminuli njegov rođak, nego da je preminuli bio mlad:

*Naredna mladosti, Frane, i čestita,
ki rascvili dosti ćaćka vrimenita
i majku dreselu učini i bratju,
da svim tugu velu naprišnom tom smrtju
(...)
Tiha pitomino, zgovore veseli,
beside istino, pokoju naš veli
(...)
Uzdahe ti nose tvoji družbenici,
mlade mome kose, a pisni knjižnici,
a ćaćko suzice, a žalosna mati
od srca tužice ke ju će skončati,
u velikoj želji za ljubav svršenu,
znanci s prijatelji svakčasnju spomenu,
mlade udovice skupom se ustaju,
žene i divice koje te poznaju,
ter ti prikazuju ružice rumene
neka te počtuju, i vence zelene
pelinom kićene, povite kosami,
zlatom narešene, zalite suzami.
(...)
A ovo ti piše nemiran sam sobom
ki plačuć uzdiše počrnjen za tobom,
Pomrkal očima, pun svake žalosti
ki pokoja nima cić tvoje mladosti. (SPH VI, str 61–62)*

⁶⁶ Za tu nadgrobnicu Franičević zaključuje ovo: »Hektorović nije ni ovdje imun na konvencije te u njegovoj *nadgrebnici* ima i narativno faktografskog, ali se on i ovdje umio otrgnuti i od faktografije i od konvencija te u *smart* svoga rođaka vlastitom tugom, moglo bi se reći, poetski organizirano i uvjerljivo. A kad mu je ponestalo daha, on je tu čistu intonaciju presjekao ponavljanjem i tako se opet vratio svojoj prvotnoj emociji, da bi na kraju pokušao izreći svoj nemir i isplakati vlastiti plač«. *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 397.

Kada je umrla osoba starije životne dobi, a k tomu i nije toliko bliska iskaznom subjektu u smislu rodbinskih ili emocionalnih veza (baka ili majka), tada tugovanje u nadgrobnici izostaje, a naglasak je na konvencionalnom pohvaljivanju života i konsolaciji ožalošćenih. Takva je nadgrobnica *U smrt gospođe Made Nikove Zlatarić, gospodinu Baru Zlatariću né sinu*, u kojoj se inzistira na veselju jer je pokojnica imala dug životni vijek, a smrt je shvaćena kao prirodni zakon. Nadgrobnica vječni život imenuje starozavjetnim motivom raja kao Abrahamova krila:⁶⁷

*Godišta i svita, rodjače primili,
mati tva biv sita od nas se odili.
S nami nój dano bi dug život uživati,
a po tom na nebi z blaženim pribivat.
Tijem nam se dreselit podobno nî za nóm,
neg se prije veselit imamo né srećom.
Ovdi je živila hvaleno zadosti
i svake vidila na svoj dan radosti;
pak zakon naravi obluživ što htiješe,
zemlji toj ostavi zemaľsko što biješe;
ostavi tešku put, a né duh u slavni
Abramov pođe skut gdi dobru svrhe nî. (SPH XXI, str. 151)*

Međutim, sasvim je drugačije kada je riječ o osobi vrlo bliskoj iskaznome subjektu.⁶⁸ Primjer je jedina pjesma posvećena baki u korpusu hrvatskih renesansnih nadgrobnica – *U smrt gospođe Kate Mihove Zlatarić Dominka Zlatarića*. Tuga se na razini izraza iskazuje konvencionalnim metaforama TUGA JE SPREMNIK i TUGA JE TAMA (MRAK), no mnogo je važnija razina sadržaja. Naime, iskazni subjekt donosi nekoliko biografskih podataka iz bakina i njegova života: da je kao dječak ostao bez majke, odgojila ga je baka te je kao odrastao čovjek veoma cijenio njezin savjet. Prsnost njihova odnosa zrcali se u nježnim riječima »unuku nejakom druga mi mati bi« ili izrazom u trećem licu jednine »tvoj mili«. Cijela nadgrobnica doima se kao posljednja riječ zahvale baki, a iskazni subjekt nada se da će barem u snovima moći razgovarati s bakom koju je toliko volio:

*Unuku nejakom druga mi mati bi,
mlađahan kad ostah za nóm ja pri tebi,
i čovik pokle bih, razgovor najbolji
od tebe sveđ primih u svakoj nevolji.
(...)
pogledaj, tvoj mili u kojoj žalosti*

⁶⁷ Identično je i u Vetranovićevoj nadgrobnici posvećenoj Antunu Lučiću. Krešimir Šimić, *Remeta*, str. 179.

⁶⁸ »Smrt djeda za kojeg smo bili jako vezani djelovat će na nas drukčije od smrti djeda s kojim gotovo da i nismo održavali kontakt«. Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, str. 243.

*potamñen sad cvili čemerno zadosti,
ter k meni kadgodi prije dana sidi zgor
i tužnu kigodi daj u san razgovor,
i toga ki svudi sve vidi i može
moli da si trudi meni se odlože.* (SPH XXI, str. 156)

Na ovome mjestu vrijedi upozoriti na motiv sna u korpusu nadgrobnica. Iako taj motiv nije jasno razrađen i definiran kao san, on definitivno pripada sferi nezbiljskoga. Najviše se tim motivom služi Dominko Zlatarić, u nadgrobnicama *U smrt gospodina Bara Zlatarića*, *U smrt gospodina Maroja Mažibradića Šuļage* te gore citiranoj nadgrobnici. Nalazimo ga još kod Nikole Nalješkovića (*U smrt Agustina, sina Dživa Nalješkovića*) i Antuna Sasina (*Antun Sassi u smrt gospodina Ćiva Simova Bunića, svoga draga prijateļa*).

Dolores Grmača piše da renesansna teorija sna poznaje trivijalne snove bez značenja (*somnium naturale*) i proročanske snove božanskog nadahnuća (*somnium coeleste*). Većina se renesansnih rasprava temelji na Makrobijevoj petodijelnoj klasifikaciji na istinite (*oraculum, visio, somnium*) i lažne (*visum, insomnium*) tipove snova. Prema tome, ako je izvorište snova božansko (*somnium coeleste*), »onda su oni istiniti te sadržavaju predviđanje i proricanje budućnosti ili pak nose važne poruke«. ⁶⁹

Snove u nadgrobnicama možemo svrstati u (istinite) proročanske snove božanskog podrijetla. Naime, onirička iskustva opisana u nadgrobnicama najčešće su u službi konsolacijskih poruka ožalošćenima, ⁷⁰ pri čemu je utješni sadržaj prožet moralizatorskim poukama i kršćanskom eshatologijom. San u nadgrobnici funkcionira kao medij za uspostavljanje kontakta s umrlim, koji se obraća ožalošćenima i govori im o blaženstvima onoga svijeta pa se njihovo »cviljenje« doima uzaludno, čak i neprimjereno. Da se tako oblikovane konsolacije mogu interpretirati u oniričkom ključu, upućuje kontekst zbivanja – redovito se događaju u zoru ili neposredno prije zore. Primjesa takvog motiva zrcali se u prethodnoj nadgrobnici u stihovima »ter k meni kadgodi *prije dana sidi zgor* / *i tužnu kigodi daj u san razgovor*« (s. 15–16), a izraženija je u Zlatarićevoj nadgrobnici posvećenoj rođaku Baru Zlatariću.

⁶⁹ Dolores Grmača, *Snovi o Parnasu u hrvatskoj renesansnoj književnosti*, u: *Prostori snova: oniričko kao poetološki i antropološki problem*, uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Disput, Zagreb, 2012, str. 168–169.

⁷⁰ San u nadgrobnici Antuna Sasina ima proročanski učinak, a njegov je sadržaj zapravo simboličan predznak prijateljeve smrti.

Zlatarić rođaku Baru posvećuje tri nadgrobnice – *U smrt gospodina Bara Zlatarića*, *U smrt istoga*, *gospođi Dijani Držić ženi njegovoj* i *Nadgrobje istoga*. Potonja nadgrobnica tipičan je epitaf, s deiktičkom obaviješću o identitetu umrloga, zemaljskoj slavi njegova imena i vječnom životu njegove duše. Nadgrobnica *U smrt gospodina Bara Zlatarića* tugu iskazuje ekspresivnim izrazom *jaoh*, metaforama TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU, pri čemu tuga nije tuga samo iskaznoga subjekta, nego cijeloga grada koji se ponosio Barom. Iskazni subjekt, ponukan rođakovom smrću, i sam želi umrijeti, a posvojna zamjenica *moj* i navođenje prezimena svakako pojačavaju dojam:

*I naš vas ovi kraj žalostan velmi jes,
komu ti na svijet saj biješe čas i ures.
A meni smrt tvoja čini sved' želit smrt,
ne imajuć pokoja, da bi me prije strt.
Kros toj ću do vik tužan bit tebe cić,
o časti velika od mojih Zlatarić. (SPH XXI, str. 152)*

U nadgrobnici posvećenoj Dijani Držić, supruzi pokojnoga Bara Zlatarića, tuga je iskazana doslovnim deskriptivnim izrazima *tužec* i *tužiti* te ponašajnim reakcijama cviljenja. San u toj nadgrobnici nije prikazan kao tipičan san. Dapače, ono što bi inače bilo snoviđenje, u nadgrobnici je prikazano kao priviđenje, u što nas uvjerava i iskazni subjekt. Zanimljivo je da se umrli imenuje u trećem licu jednine. Bilo kako bilo, konsolacija je iskazana lirskom fabulom koja se odvija u prostoru između realnog svijeta i fantastike, a njezin je učinak usmjeren na zbilju. Stihove »Ne bi toj prisnjenje ni koja taština, / neg pravo vidjenje i prava istina« možemo tumačiti kao razliku između lažnih i istinitih tipova snova:

*Prije zore kroz boles tužec ja ucviljen,
da s nami toli jes ZLATARIĆ razdižen,
vidjeh ga i sliših njegove riječi pak;
svjetli mu zvizda svih iz lica sjaše zrak.
Reče mi; »Ne tuži, jer vječne radosti
ovi, znaj, duh družu po Božjoj milosti.«
I čim ga htijah ja zagrlit, on u toj
prida mnom istraja, ne čekav odvit moj.
Ne bi toj prisnjenje ni koja taština,
neg pravo vidjenje i prava istina.
O draga njegova ljub, tijekom ne cvijeli,
istina čin' ova da t' rados podijeli (SPH XXI, str. 153)*

Strukturom i sadržajem slična joj je nadgrobnica Nikole Nalješkovića *U smrt Agustina, sina Dživa Nalješkovića*. Tuge gotovo da nema, tj. iskazana je tek u tragovima, glagolom *cviliti* i

pridjevom *žalosni*. U njoj je iskazni subjekt umrli Agustin koji se obraća svojim »drazima«, a potom iščezne. Iako sastavak ne pruža čvrste dokaze da je riječ o snu, na implicitnoj razini govor umrloga, »sijevanje« zore, mističan bijeg umrlog i iskazni subjekt koji se služi trećim licem jednine u posljednja dva stiha mogu aludirati na san:

*Drazi, što cvilite, jer nas smrt razdili?
Da me sad vidite, ne biste cvilili.
(...)
Nije dake toj razlog žalosni da ste vi,
jer mene višnji Bog u svoj raj postavi.
Neg mu se pokloni, zahvali njemu svak,
jer ovoj jes oni ki je samo prav i jak.
Sijevaše prem dzora kad ovoj izreče,
Agustin odzgora pak taj čas uteče. (NN, str. 324)*

U nadgrobnici Dominka Zlatarića *U smrt gospodina Tomka Vodopića* nema zapaženih posebnosti u iskazivanju tuge. Međutim, iskazivanje tuge pojačava se nizom pohvala na račun umrloga i obraćanjem u drugom licu jednine (posvojna zamjenica *moj* i emfatične fraze razgovornog jezika), što pokazuje bliskost njihova odnosa pa tugovanje iskaznoga subjekta djeluje iskreno. Iz stihova možemo zaključiti da je riječ o i partnerskom (možda poslovnom) odnosu:

*ni te strah zdrža vik, ni družijeh prijazan,
da meni pomoćnik ne budeš noć i dan.
(...)
Bolim se još dosta dicom tvom i ljubim,
žalosna ka osta pokle te izgubi.
I toj me usili, da tužno sveđ cvijeļu,
rodjače moj mili, srčani prijateļu (SPH XXI, str. 155)*

Od nadgrobnica rođacima preostaju još četiri nadgrobnice Dinka Ranjine. One su posvećene njegovoj bratučedi (sestrični) Niki, a prethode im dvije pastoralne elegije posvećene smrti iste osobe. Prve dvije nadgrobnice (403. i 404. u *Pjesni razlike*) pripadaju pjesmama »u smrt«, a druge dvije (405. i 406.) epitafima. Epitafi se međusobno razlikuju po tome što je u 405. adresat putnik, a u 406. vila kojoj se obraća umrla Nika. Riječ je o tipičnim epitafima u kojima nema tugovanja, nego je u njih uklesana maksima *memento mori*. Pjesme »u smrt« razvijaju metafore TUGA JE PROTIVNIK i TUGA JE TAMA (MRAK). U nadgrobnici pod rednim brojem 403.⁷¹ iskazni

⁷¹ Josip Torbarina za Ranjininu nadgrobnicu tvrdi sljedeće: »Pošto se natopio Petrarcom, Ranjina je proizveo ono što bismo mogli nazvati najboljim prijevodom tog pjesnika u dubrovačkoj književnosti. On pokazuje veliku

subjekt nabraja ovozemaljske užitke, iskaz tuge i ritam pojačavaju se anaforam, da bi u posljednjim stihovima obratom poentirao – sve je uzalud jer materijalna dobra ne mogu ublažiti tugu:

*Ni na nebu goru svitile zvizde zriti,
ni plavi po moru tihu se broditi,
ni pojem koņike oružne gledati,
ni zvijeri te prike u lovu tjerati,
(...)
ni nijedna ina slas, koja jes na sviti,
može mi zli poraz iz srca odniti.
Toliko zlo zgubi mu kripas do umora
ona, ka svitlos bi od moga pozora,
i tač me jad koļe, da žeļu umriti,
za zrit tu, ku boļe ne biše viditi. (SPH XVIII, str. 205)*

U drugoj nadgrobnici (404) tuga se iskazuje nedostatkom svjetla, a nadgrobnica je oblikovana kao razgovor iskaznog subjekta i sunca. Metafora TUGA JE TAMA (MRAK) (ili bolje TUGA JE NEDOSTATAK SVJETLA) stilski je urešena paronomazijom:

*O sunce, boga rad hoti mi sad riti,
što svitliš svitļe sad, neg nigdar pri sviti,
ne bivši na sviti već one, koja nas
čiņaše živiti veselo svaki čas?
(...)
čim svitlim na saj svit ja ļudem s neba zgar,
ne može maņa bit ma svitlos nikadar.
Nu drugo sunce ono, ko sada na sviti
ti plačeš toliko, er hotje umriti,
polipsat' u mrake velmi zlo čiņaše
prisvitile me zrake, čim doli svitļaše.
Tim svitļi ja sada vidim se, znaj, tebi,
ner onda, jur kada na nebu ņe ne bi. (SPH XVIII, str. 205–206)*

6.1.2. Nadgrobnice posvećene očevima

Dvije su nadgrobnice u korpusu napisane povodom očeve smrti: *U smrt gospodina Šimuna Zlatarića oca svoga* Dominka Zlatarića i *U smrt poštovanoga oca svoga gosp. Maroja Mažibradića* Horacija Mažibradića. Međutim, osim sličnosti u naslovljavanju (obje

spretnost u jezgrovitoj upotrebi riječi i ideja. Sve Petrarčine slike ponovljene su stih po stih u dvanaesticima«. Josip Torbarina, *Talijanski utjecaji na pjesnike Dubrovačke Republike*, u: *Kroatističke rasprave*, priredio Slobodan Prosperov Novak, Matica hrvatska, Zagreb, 1997, str. 435.

nadgrobnice koriste povratno-posvojnu zamjenicu za izricanje bliskosti), nadgrobnice se uvelike se razlikuju. Zlatarićeva nadgrobnica sadrži ekspresivni izraz *jaoh*, doslovni deskriptivni izraz *jad*, cviljenje i metaforu TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), no to nije ono presudno – dapače, tuga je najsenzibilnije izrečena deminutivima *ćaćko* i posvojnomo zamjenicom *moj* te nizom pitanja koja niti imaju niti traže odgovor, no, paradoksalno, ostavljaju dojam najpotresnije žalobne eksklamacije. Upitna zamjenica *tko* i njezini padežni oblici *komu* i *kim* stilski su izraz samoće iskaznog subjekta:

*Dali nas, ćaćko moj, smrt luta razdijeli,
ka skonča život tvoj, a mene razcvijeli?
Život se moj čini gorčiji od smrti,
ter trajem gorke dni, pokle me ođe ti.
Ti, ćaćko, svijećaše mojojzi tamnosti,
i slatke stvaraše sve moje gorkosti.
Komu ću, jaoh! od sad misli mē odkriti,
i moga srca jad na uzdano izriti?
Tko mi će vijeran svit i nauk dat veće,
kim se ću slobodit od prike nesreće?
Sve moje istraja veselje sad s tobom,
ter mira ne imam ja neg zlu rat sa sobom. (SPH XXI, str. 157)*

I dok nam Zlatarićeva nadgrobnica otkriva očevu i sinovu prisnost, njihovih razgovora i važnost očevih savjeta, Mažibradićeva se nadgrobnica doima hladn(ij)om te kao da je pisana za Maroja Mažibradića pjesnika, a ne oca. Tuga koja se iskazuje ne doima se kao tuga uzrokovana smrću, nego nepravdom nanesenom ocu. Iskazni subjekt započinje nadgrobnicu parabolom duba u dubravi, koji, dok je zelen, prima pohvale, a kada mu lišće otpadne »nitko ga već ne zna«. Tuga je na razini deskriptivnih iskaza izrečena tek glagolom *požaliti* i posvojnomo zamjenicom *moj*. Zanimljivo je da se i iskazni subjekt nadgrobnice koristi pitanjima kako bi pojačao osjećaj tuge, no »samoća« nije njegova nego očeva. Premda se nadgrobnica ne bavi subjektivnim doživljajem gubitka oca, ona ipak zadobiva žalosnu notu iz posve drugih razloga:

*tač i ti, moj bore, dočim sjen činjaše
za tobom, nebore, svaki dub bisnjaše;
a sad si usahnul ter čovjek na sviet ni,
ki bi se spomenul od tvoje prijazni.
(...)
Nije vidit' na sviti sadanjih vremena,
tko bi požaliti priatelja ljubljena:
kamo tvoj Burina toliko ljubljani?
kamo li t' Ranjina vrhu svih žudjeni?
kamo li t' ostali, koji te ljubiše,*

*velici i mali? svi te sad zabiše.
Znam vriednih pjesnivac ne želiš ke slave,
lovoran jer vienac stek'o si vrh glave* (SPH XI, str. 188)

Razliku između dvaju načina tugovanja možda možemo pokušati objasniti psihologijom i biografijom. Naime, veza s roditeljima je biološka, ali i emocionalna, a jačina emocionalne veze važna je stavka procesa tugovanja. Lidija Arambašić piše da »smrću roditelja gubimo prijatelja kojem smo se uvijek mogli obratiti za pomoć, koji je uvijek bio tu za nas da bi nas utješio kad nam je teško i da bi nam pomogao u rješavanju životnih problema«. ⁷² Tuga u nadgrobnici Dominka Zlatarića usmjerena je na gubitak upravo takvih veza između oca i sina. No dok Zlatarić po povratku sa studija iz Padove živi »sređenim životom, većinom na imanjima u Konavlima (koja je naslijedio od majke) i u Cavtatu (koje je naslijedio od oca) baveći se gospodarstvom i književnošću«, ⁷³ dotle Horacije, *izvanbračni* sin Maroja Mažibradića, koji je imao burnu mladost prepunu sukoba i svađa, živi u siromaštvu i nedaćama cio život. ⁷⁴

Istraživanja pokazuju da smrt roditelja na ljude u odrasloj dobi ostavlja manje posljedice od smrti drugih njima važnih ljudi, kao što su smrt bračnog (životnog) partnera ili djeteta. ⁷⁵ Budući da u korpusu ne postoje nadgrobnice napisane povodom smrti bračnog partnera, možemo analizu ove skupine nadgrobnica završiti lirskim sastavcima posvećenim djeci.

6.1.3. Zlatarićeve nadgrobnice posvećene djeci

Ne trebamo biti psiholozi i ini stručnjaci da bismo znali, odnosno pretpostavili, da je smrt djeteta najpotresniji događaj u životu roditelja, pa i čovjeka uopće. Naše se znanje ne mora temeljiti na obrazovanju: već je iskustvo bivanja djetetom ili roditeljem dovoljno za osjećaj užasa koji simulira sama pomisao na našu smrt u ulozi djeteta ili smrt djeteta na nas u ulozi roditelja. Mnoga su psihološka istraživanja to i dokazala – »smrt djeteta izaziva brojnije, jače i trajnije reakcije na gubitak od npr. smrti supružnika, brata/sestre, roditelja«. ⁷⁶ To proizlazi iz naravi veze između roditelja i djeteta – ona se smatra najjačim biološkim i emocionalnim ljudskim odnosom. Osim toga, djeca su kohezivna sila obitelji pa roditelji, posljedično tome, gube svoju ulogu roditelja. U vezi s tim je i sociološki problem smrti djeteta jer prijateljstva

⁷² Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, str. 131–132.

⁷³ Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 654

⁷⁴ Nav. dj., str. 664–665.

⁷⁵ Lidija Arambašić, *Gubitak, žalovanje, podrška*, str. 133.

⁷⁶ Nav. dj., str. 119.

koja nastaju često su motivirana dječjim druženjima. Na simboličkoj razini smrt djeteta znači nemogućnost produljenja obiteljske loze koja roditeljima pruža osjećaj »besmrtnosti«. Na psihološkoj razini »smrt djeteta toliko je neprirodan događaj da svojom pojavom ruši psihološke temelje na kojima živimo« jer se podrazumijeva da prvo umiru stariji pa mlađi, a smrt djeteta tako remeti prirodni red.⁷⁷

Od hrvatskih renesansnih pjesnika samo je Dominko Zlatarić pisao nadgrobnice posvećene djeci – sinu Šimunu napisane su četiri, a kćeri Kati tri nadgrobnice. Riječ je o najpotresnijim, najneposrednijim i najintimnijim nadgrobnicama u cijelom našem korpusu. One odišu čednom nježnošću i teškom, bremenitom, iskrenom tugom, stoga ćemo za potrebe analize neke od njih citirati u cijelosti.

U smrt Šimuna sina svoga prvorođenoga koji živje godište i dva mjeseca i petnaes dana;
umrije na tri setembra godišta 1592.
*Pridragi sinko moj, ki razlog ovo bi,
da oči ovakoj zatvorim ja tebi,
na mojoj što smrti od tebe prijat mňah?
Evo mi umrije ti, a ja živ, jaoh!, ostah.
Sunce svoj okoliš jednokrat obide
i mjesec još ne triš, ti k nami da pride.
Malo ti postoja, hrlo t' nas ostavi,
o diko sva moja i moja ljubavi!
Ter brži od strile odletje u mal čas
i tvoje sve mile razblude skri od nas.
Već nećeš ćaćka zvat da te u svoj kril primi,
ni ňegov grlit vrat rukami drazimi.
Prvo si veselje od srca moga bil;
jaoh! sad si dreselje i vječni plač i cvil.
Koli se promini moja čes u kratko
i gorko učini ufanje prislatko!
Ne bude sunce zač ni isteć vas moj vik
što sa mnom neće nač i oči plač velik;
jer s tobom radosti umriješe sve meni,
i sa mnom svitlosti očiju mojijeh nî.* (SPH XXI, str. 158–159)

Iskazni subjekt započinje nadgrobnicu elativom, deminutivom i posvojnom zamjenicom *moj* u vokativu, obraćajući se adresatu. On se na početku služi eufemizmom »zatvaranja očiju« u smislu nadživljavanja sina, stoga se u četvrtom stihu (»Evo mi umrije ti, a ja živ, jaoh!, ostah«) suprotstavljanjem osobnih zamjenica *ja* i *ti* naglašava poremećaj prirodnog sklada. Dativ

⁷⁷ Nav. dj., str. 119–120.

osobne zamjenice (*mi*) i ekspresivni izraz *jaoh* (koji se pojavljuje na dva mjesta u nadgrobnici) pojačavaju iskaz tuge jer ukazuju na emocionalnu bliskost umrlog i ožalošćenog. Sljedećih je šest stihova (s. 5–10) posvećeno naglašavanju sinove mladosti, što je iskazano astronomskim, kalendarskim analogijama, a eksklamacija »o diko sva moja i moja ljubavi« bolni je, autentični jecaj koji dolazi iznenada. Tuga je iskazana i gubitkom dodira, taktilnog osjećaja nježnosti, tjelesne prisnosti, igre oca i sina. Iskazni subjekt sebe, oca u izvantekstualnoj stvarnosti, stavlja u treće lice jednine, a deminutiv *ćaćko*, epitet »drage ruke« i opis karakterističnog držanja djeteta te dobi (u krilu, s djetetovim rukama oko vrata) pobuđuju u čitatelju osjećaj tople sućuti. Snaga gubitka izražena je nemogućnošću ponovnog osjeta i nepovratnošću lijepih dana. Ti stihovi (»Već nećeš ćaćka zvat da te u svoj kril primi, / ni njegov grlit vrat rukami drazimi«) zbog svoje konkretne, materijalne, iskustvene dimenzije otvaraju čitatelju mogućnost razumijevanja goleme boli oca usidrenog u luci tuge. Nadgrobnica završava naglašavanjem trajnosti očeve tuge te beživotnosti i praznine koja se zrcali u njegovim očima,⁷⁸ što se iskazuje metaforom TUGA JE TAMA (MRAK).

U smrt istoga
Vajmeh! sin slatki moj za poraz meni bi
svaki mir i pokoj i rados pod nebi,
pokle me naglo s nim zlobna smrt rastavi,
i s mojim dobrom svim, ter u gork plač stavi.
Toli ja ostajem bez sina dragoga,
da život lut trajem sred truda smrtnoga?
Ako se nahodi ka milos na svijet saj,
živa me tkogodi s nim u grob ukopaj. (SPH XXI, str. 159)

U drugoj, kratkoj nadgrobnici tuga je izražena ekspresivnim izrazom *vajmeh*, blagim epitetima (*sin slatki*, *sin dragi*) i posvojnomo zamjenicom *moj* te konvencionalnim metaforama TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE SPREMNIK. Gustativni epitet *slatki sin* suprotnost je *gorkoj tuzi*. Međutim, gotovo neprimjetan, grafijski naznačen moment tugu iskaznog subjekta postavlja na granicu poremećaja duševnog mira i potpune rastrojenosti. Stihovi »Toli ja ostajem bez sina dragoga, / da život lut trajem sred truda smrtnoga?« (s. 5–6) doimaju se kao izjavna rečenica, no pravopisni znak na kraju šestoga stiha otkriva nam da je riječ o pitanju, gotovo zbunjenosti iskaznog subjekta pa, popraćeni posljednjim dvama stihovima, ti stihovi dobivaju sasvim novu razinu.

⁷⁸ »Možda bi se ukupnost roditeljskih reakcija na smrt djeteta najbolje mogla opisati riječima: strahovit i nezamisliv očaj, beskrajna bol i tuga te strašna praznina i ništavnost«. Nav. dj., str. 124.

U smrt istoga, gospođi Mari Ćonović ženi svojoj
*Sad pokle noćni mrak ovi svit pokriva
i zvijezde kažu zrak, sve muče pribiva,
jer človik, ptica i zvir, svaki teg ostaviv,
uživa slatki mir, u zabit trud staviv,
(...)*
*Istom sad, o virna drugo mâ, nè mûčî
boljezan nemirna koja te izmuči,
ter čini, da se plač i uzdah tvoj čuje,
čim tužno srce tač u tebi tuguje.*
*Tijem se trud prilaga gorčiji zloj rani
kojom nas jednaga gorka smrt izrani.
Velika bi šteta. Naš prvi plod mili
smrt uze, ki sveta ljubav nam podili,
(...)*
*Suze se pristoje i žalos toliku
objavit pravo je u plaču veliku.
Nu čemu, ako taj naš porod jedini,
svjetovni ošad kraj, blažen se učini?
(...)*
*Zatoj plač ođimo i tašti ovi cvil,
ter milos molimo da bi nam isprosil,
da gorkoj možemo odoliti žalosti,
i s ĥim se stanemo u vječnoj svitlosti,
nakon nas plod novi ostaviv, ki ime
ĥegovo ponovi s ufanjem našime. (SPH XXI, 159–160)*

U nadgrobnici adresat je ožalošćena supruga. Nadgrobnica započinje oslikavanjem spokojnoga nokturalnog ambijenta i mirnoće prirodnoga svijeta. Protuteža toj tišini jesu plač i uzdah subjektive supruge, njegove »vjerne drúge«. Osim konvencionalnih metafora TUGA JE PROTIVNIK i TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), tuga se iskazuje i personifikacijom (koja je zapravo jedan oblik ontološke metafore) srca koje tuguje u osobi: »čim tužno srce tač u tebi tuguje« (s. 12). Nakon toga slijedi karakteristična konsolacija o besmrtnosti umrlog u kraljevstvu nebeskom, gdje zbog svoje nepatvorene djetinje čistoće »anđel je pravi sad, svjetli neg zrak zore, / svjetli neg sunce kad isteče vrh gore« (s. 25–26). U konsolacijskom dijelu posebno su zanimljivi posljednji stihovi koji govore o »novom plodu« koji nosi njegovo ime, jer znamo da je Zlatarić imao sina koji se zvao Šimun i koji je pisao autorske te objavljivao očeve pjesme.⁷⁹ Sigmund Freud među značajkama tugovanja (ali i melankolije) navodi gubitak sposobnosti za usvajanje novog objekta ljubavi koji bi zamijenio stari,⁸⁰ pa se posljednji stihovi mogu protumačiti kao način prevladavanja tuge. Međutim, kao što su mnoga istraživanja

⁷⁹ Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 654.

⁸⁰ Sigmund Freud, *Mourning and Melancholia*, u: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, XIV, Hogarth Press/Institute of Psycho-Analysis, London, 1964, str. 244.

pokazala, tugovanje može imati svoj kraj, ali kraj tugovanja ne podrazumijeva potpuno zaboravljanje umrle osobe ili prekidanje emocionalnih veza kao što tvrde psihoanalitičari.⁸¹

Nadgrobje istoga

*Putniče moj mili, ako si rodil kad,
čti ovoj, ter cvili za žalos ovdi sad;
ako li nî tebi plod imat zgar dano,
prohodi, jer ne bi za te ovoj pisano.
Ovdi je ŠIMUN, znaj, djetecce pridrago,
negovih na svit saj roditelj sve blago.
Ovdi s nîm ukopan pribiva neredno
ćaćkov mu bijeli dan i život zajedno.
Svih dike pridobi, ke hvali ljudska svis,
jer ljepši vele bi neg Nireo i Narčis.
Kazaše da slava u svem će bit svojim,
ali smrt neprava uze ga hrlo nîm
poludna u vrime, treti dan onoga
maseca ki ime sveđ drži sedmoga,
budući da na svit blažen plod zda diva
tisuća, pet sat lit, devedeset i dva. (SPH XXI, str. 160)*

Četvrta nadgrobna, kako čitamo, iziskuje specifičnog recipijenta – ona traži čitatelja koji je roditelj. Tim se postupkom želi naglasiti da je tuga uzrokovana smrću djeteta zapravo nepojmljiva čovjeku koji dijete nema. Mladost Šimunova izražena je mekim riječima »djetecce pridrago«, on je »blago svojih roditelja«, a njegovom smrću umire i dio iskaznog subjekta. Ljepota umrlog dječaka nadvisuje i ljepotu antičkih lica: »jer ljepši vele bi neg Nireo i Narčis«. U posljednja četiri stiha upotrebljava se figura izricanja točnog datuma i vremena kao sredstvo pojačavanja osjećaja tuge.⁸²

Sada slijede tri nadgrobnice napisane povodom smrti kćeri Kate:

U smrt Kate kćere svoje koja priminu na 8. novembra 1596.

*Opet, jaoh! stril svoju koj nigdar nî lika,
omasti u moju tužno krv smrt prika.
Smrt k rani ku nekad u srce zda meni,
priloži drugu sad, a umrit moć mi nî.
Ter dosle što živ bih, dočekah zlo veće,
i da još sad ne umrih, čudim se odveće.
Što mi duh ne gre van? što drugo život moj
zdrži, neg boljezan i smrtni nepokoj?*

⁸¹ Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, str. 275–277.

⁸² »To je Zlatarić naučio od Petrarce koji upotrebljava isto sredstvo u sonetu o Laurinoj smrti«. Josip Torbarina, *Talijanski utjecaji na pjesnike Dubrovačke Republike*, str. 472.

*Sad znam da vesela samo smrt skončaje,
a umrit ki žele da za tih ne haje.
Boles mâ bolesti dobiva sve na svit,
ni mojom već svijesti možem ņoj odoliti.
Ah, Višni ki tvoga cić naše ljubavi
sina pridragoga na gorku smrt spravi,
dopusti meni ti, molim te smiļeno,
ovi trud podniti cić tebe strpljeno.* (SPH XXI, str. 161)

Iskazni subjekt jadikovanje započinje reminiscencijom na smrt sina Šimuna, služeći se metaforom TUGA JE PROTIVNIK i ekspresivnim izrazom *jaoh*. Tuga je na razini izraza pojačana prilogom *opet*. Iskazni subjekt zbog količine tuge koju osjeća želi umrijeti, a polako gubi i razum («boles mâ bolesti dobiva sve na svit, / ni mojom već svijesti možem ņoj odoliti»). Sve što preostaje iskaznomu subjektu jest moliti Boga za strpljenje.

U smrt iste
*U mjesto prćije prim', KATE, suze ove
nalipa gorćije i plačne celove
i uzdah i ovoj cvijetje ko dava ti
nesrićni otac tvoj i tužna tva mati.
Kad oči otvori ter vidi, kćerce, svit,
naglo ih zatvori za već ga ne vidit.
Ne bi ti ugodan, tijem ņega ostavi,
a pođe boļi stan užívat u slavi.
Jak zvijezda na noćnoj vedrini prosine
noseć pram svijetli svoj i ončas izgine,
(...)
Ostasmo, vajmeh! mi kako dub komu zgar
najljepše izlomi sve grane plah vjetar;
a ti sad uživaš radosti velike.
Porode slatki naš, stoj z Bogom u vike!* (SPH XXI, str. 161)

Već u prvom stihu nadgrobnice tuga je iskazana na neobičan način – prizivanjem budućnosti koja se nikad neće dogoditi. Iskazni subjekt referira se na povijesnu stvarnost dubrovačkih matrimonijalnih običaja, pa tako Kate umjesto prćije (miraza), dobiva suze, plač, uzdah i cvijeće, odnosno geste pogrebnih običaja. Iskazni subjekt oslikava sebe kao »nesretnog« oca što je karakterističan prikaz izgleda tužnog lica u svim kulturama, a suprugu opisuje kao »tužnu mati«, što je marijanski motiv (*stabat mater dolorosa*). Tuga je pojačana činjenicom da Kata umire kao novorođenče – abruptivna smrt kćeri omekšana je eufemizmom zatvaranja očiju koje su se tek otvorile, a onaj svijet bolje je mjesto od ovoga. U opisu mladosti iskazni subjekt služi se usporedbom sa zvijezdom (kometom) što bljesne na noćnom nebu i tiho mine. Nadgrobnica

se završava ekspresivnim izrazom *vajmeh*, posvojnomo zamjenicom *naš* i usporedbom roditelja sa stablom koje je okrnjeno vjetrom i izranjavano.

U smrt iste
*Deveti dan tvoga života teciješe,
a osma onoga mjeseca noć biješe,
u kom se počita na zemlji od vernih
spomena čestita nebeskih građan svih;
a lita, Božji sin da na svit rođen jest,
tisuću, pet stotin, devedeset i šest,
kad ona nemila ka stire svaku stvar
tebe nam iz krila ugrabi iznevar,
ter prid ne obrazom ublijedi tve lice
jak zimi prid mrazom rumen cvit ružice;
a tvoja skubući mati svoj rusi vlas
i gorko plačući ovako pusti glas:
»Što se, jaoh! učini? nadah se, kćerice, ja,
da mi ćeš po sve dni bit uzrok veselja;
ali smrt prij' reda...« Hćaše još govorit,
nu boles noj ne da već usti otvorit.
Studen ju znoj poli, oči ne stamnješe
i pade tač doli jak mrtva da biješe.
Za žalos tad ne znah ništor ja o meni,
neg sebe van stojah kako stup kameni.
Vazda će vrijeme onoj u srcu momu stât,
i uzdah i trud moj i suze ponavlat. (SPH XXI, str. 162)⁸³*

U posljednjoj Zlatarićevoj nadgrobnici povodom djetetove smrti, a i u posljednjoj nadgrobnici ove skupine, iskazni subjekt ponovno se služi figurom izricanja točnog datuma smrti s ciljem pojačavanja tuge. Ponovno se trenutak smrti eufemizira: potpuno se izbjegava riječ *smrt* («ona nemila ka stire svaku stvar»), a krhkost djevojčičina mladoga života uspoređuje se s ružom koja vene od mraza kao što njezino lice »blijedi« pred obrazom smrti. Nezamisliv očaj manifestira se kroz ekstremne tjelesne i ponašajne reakcije majke, a na planu stila izražava se figurom aposiopezom, tj. naglim prekidanjem iskaza. Drugi dio nadgrobnice, premda zanimljiv, detaljnije ćemo analizirati u sljedećim paragrafima – treća nadgrobnica u smrti Kate čini se kao dobra uvertira za analizu manifestiranja tuge.

U skupini nadgrobnica posvećenih obitelji prepoznajemo sve četiri skupine reakcija na gubitak. Najčešće reakcije na gubitak su *ponašajne* i javljaju se u gotovo svim nadgrobnicama. Ponašajne reakcije koje se javljaju u nadgrobnicama posvećenim obitelji i rodbini najčešće su

⁸³ U SPH XXI, str. 162, s. 11, piše *glačući*, što je najvjerojatnije tiskarska pogreška.

uobičajene reakcije koje bismo i očekivali: plakanje, suzenje očiju, cviljenje, uzdisanje (koje se pojačava ekspresivnim izrazima) i sl. One se javljaju u gotovo svim nadgrobnicama. Nešto neobičnija ponašajna reakcija jesu snovi o pokojniku, a oni su u službi utjehe ili proročanstva. Ekstremnije ponašajne reakcije jesu:

- deranje lica:

*tijem, draga sestrice, sva moja radosti
odro bih sve lice od velje žalosti* (KOL I, str. 188)

- čupanje kose

*a tvoja skubući mati svoj rusi vlas
i gorko plačući ovako pusti glas* (SPH XXI, str. 162)

Sljedeće su *tjelesne* reakcije: to su uglavnom (mišićna) slabost i umor, koji se deskriptivno opisuju kao *trud*, *kopnjenje*, *venjenje* (što može označavati i psihički umor); zatim bol koja se imenuje kao *boljezan* ili *boles(t)*, teškoće s disanjem (uzdisanje) kao miješanje tjelesne i ponašajne reakcije. Kao tjelesne reakcije na gubitak javljaju se još:

- problemi s vidom

pomrkal očima, pun svake žalosti (SPH VI, str. 62)

- vrtoglavica, gubitak svijesti i hladan znoj

*Studen ju znoj poli, oči ne stamnješe
i pade tač doli jak mrtva da biješe* (SPH XXI, str. 162)

- ukočenost

*Za žalos tad ne znah ništor ja o meni,
neg sebe van stojah kako stup kameni* (SPH XXI, str. 162)

- nemogućnost govorenja

*ali smrt prij' reda...« Hčaše još govorit,
nu boles noj ne da već usti otvorit.* (SPH XXI, str. 162)

Od *emocionalnih* i *misaonih* reakcija najčešća je traženje smisla života, što se očituje željom za smrću. To je česta reakcija, no autentičnijom se čini u nadgrobnicama posvećenim djeci, gdje se miješa s osjećajem praznine. Tjeskoba se najčešće iskazuje kao *nemir*, neimanje mira i pokoja (*nepokoj*); šok i nevjerica iskazani su ekspresivnim izrazima, tj. uzvicima, a priviđanje umrloga miješa se s oniričkim iskustvima. Uz navedene reakcije javljaju se i:

- zbunjenost

*Toli ja ostajem bez sina dragoga,
da život lut trajem sred truda smrtnoga?* (SPH XXI, str. 159)

- osjećaj osamljenosti

*Komu ću, jaoh! od sad misli mē odkriti,
i moga srca jad na uzdano izriti?* (SPH XXI, str. 157)

Nadgrobnice pisane povodom smrti obitelji i rodbine tugu iskazuju uglavnom istim ili sličnim doslovnim deskriptivnim izrazima, a ekspresivni izrazi koriste se u nadgrobnicama užoj obitelji, ponajprije djeci. Za iskazivanje tuge upotrebljavaju se konvencionalne metafore, a na tugu u nadgrobnici utječe tko je umro i kakva je vrsta emocionalne veze između iskaznog subjekta i umrlog pa se vide razlike i u nadgrobnicama unutar iste skupine i podskupine. Prema tome tuga u nadgrobnicama posvećenim rođacima (široj rodbini) izraženija je kada je riječ o mladoj osobi (Petar Hektorović) ili bliskoj osobi s kojom je iskazni subjekt imao stalne odnose (Dominko Zlatarić). U tim se nadgrobnicama, uz konvencionalne metafore, koriste i drugi načini iskazivanja tuge, kao što su elativi, deminutivi, (povratno) posvojne zamjenice, obraćanje u drugom licu, snovi o pokojniku (privedanje) i sl., čime se iskazu priskrbuje senzibilitet i autentičnost. Isto vrijedi i za nadgrobnice posvećene (mlađim) sestrama (Mavro Vetranović i Dominko Zlatarić).

Kada je riječ o osobama starije životne dobi posebno do izražaja dolazi vrsta emocionalne veze, a razlika se vidi u nadgrobnicama Dominka Zlatarića posvećenim baki s jedne, i rođakovoj staroj majci s druge strane. Da na iskaz tuge utječe i emocionalni odnos roditelja i djeteta, a ne samo biološki, sugeriraju nam možda dvije nadgrobnice posvećene očevima (Dominko Zlatarić i Horacije Mažibradić). U nadgrobnicama bratučedi Niki Dinka Ranjine iskazni subjekt služi se s tek nekoliko konvencionalnih metafora u prvoj nadgrobnici (403). Ipak, treba reći da se iskazni subjekt služi tradicijom petrarkizma, štoviše prijevodom Petrarcina soneta, a moguće je da je taj postupak uvjetovan pitanjem tko je umro, tj. da je posvećen ženskoj osobi. U nadgrobnici Nikole Nalješkovića tuga je iskazana tek glagolom *cviliti*. Cviljenje, plakanje (suze) i uzdisanje najčešće su ponašajne reakcije uzrokovane tugom, uz tjelesne reakcije umora i boli.

Nadgrobnice Dominka Zlatarića posvećene djeci očekivano su najpotresnije. U njima se pored konvencionalnih metafora nalaze i figure preuzete iz petrarkističke tradicije ili motivi iz antičke

mitologije, ali i gore spomenuti načini pojačavanja iskaza deminutivima, elativima, zamjenicama i sl. Međutim, analizom smo pokazali da se u tim nadgrobnicama tuga iskazuje mnogim drugim, suptilnijim načinima kojih nema u ostalim nadgrobnicama, a uvjerljivo su najupečatljivije razlike u načinima manifestiranja tuge: čupanje kose, zbunjenost, osjećaj praznine, očaj, vrtoglavica, gubitak svijesti, hladan znoj itd. Uostalom, stihovima »ali smrt prij' reda...« Hćaše još govorit, / nu boles joj ne da već usi otvorit« (SPH XXI, str. 162) najbolje je izrečena neizrecivost aporije gubitka s kojom se suočavaju ožalošćeni roditelji. Zlatarićeve nadgrobnice djeci intimni su pečat tuge na materiji papira.

6.2. Nadgrobnice pisane pjesnicima

U korpusu hrvatskih renesansnih nadgrobnica 23 nadgrobnice posvećene su pjesnicima. One ne tvore posebne podskupine kao nadgrobnice posvećene članovima obitelji, no možemo ih razvrstati prema njihovim adresatima i godini smrti:

1. Džore Držić († 1501)

Dinko Ranjina, *Nadgrobje Gore Držića* (3 nadgrobnice)

2. Šiško Menčetić († 1527)

Dinko Ranjina, *Nadgrobje Šišmunda Mencetića* (6 nadgrobnica)

3. Marin Držić († 1567)

Mavro Vetranović, *Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina, tužba; Nadgrobnica gornjega rečenoga Marina*

Antun Sasin, *Antun Sassi u smrt Marina Držića*

4. Mavro Vetranović († 1576)

Nikola Nalješković, *Nadgrobnica dum Mavru Vetranu, opatu, teologu, astrologu i spjevaocu izvrsnomu koji priminu na dan svetoga Mavra opata na 15. denara MDLXXVI.*

Nikola Stjepka Nalješkovića složi

Miho Bunić Babulinović, *U smrt M. Vetranića*

5. Maro Lila (?† 1578)⁸⁴

⁸⁴ Nadgrobna *Pjesanca Lili na grobu* nalazi se i u rukopisima pjesama Nikole Dimitrovića »te se veli ondje, da je ova pjesma nadgrobna« (SPH III, str. 197). Petnaesti stih našega izvora glasi »Nu smrtne pohvale, moj Maro

Mavro Vetranović, *Pjesanca Lili na grobu; Lili druga*

6. Nikša Ranjina († 1582)

Nikola Nalješković, *Nadgrobnica plemenitoga i vevridnoga gospodina Nikše Andretića, vlastelina dubrovačkoga u svem poštovanoga, Nikola Stjepka Nalješkovića složi*

7. Sabo Bobaljević Mišetić Glušac († 1585)

Miho Bunić Babulinović, *U smrt Saba Bobaljevića*

Dominko Zlatarić, *U smrt gospodina Savka Mišetića Glušca*

8. Miho Menčetić Matufić († 1590)

Dominko Zlatarić, *U smrt gospodina Miha Matufića*

9. Maroje Mažibradić († 1591)

Dominko Zlatarić, *U smrt gospodina Maroja Mažibradića Šulage*

10. Miho Monaldi († 1592)

Dominko Zlatarić, *Nadgrobje gospodina Miha Monalda*

11. Dinko Ranjina († 1607)

Dominko Zlatarić, *Nadgrobje Dinka Rañine*

Ekspresivni izrazi koji se javljaju su *aj, vaj, vajmeh, jaoh* i *ah jaoh meni* (u *Antun Sassi u smrt Marina Držića*). Takvi izrazi nemaju onu snagu kakvu imaju kada su u službi iskazivanja tuge zbog smrti člana obitelji, ali nisu bez učinka. Zanimljivo je da se, pored nadgrobnice *Lili druga*, jedino u nadgrobnicama posvećenim Marinu Držiću javljaju gore navedeni ekspresivni izrazi,

gizdavi«, a u verziji naslovljenoj Dimitroviću je »Nu smrtne pohvale, moj Niko gizdavi« (*Nadgrobnica Nikoli Dimitroviću složena po D. Mavru Vetraniću Čavčiću*, u: *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*, Stari pisci hrvatski, knjiga V, priredili Vatroslav Jagić i Đuro Daničić, JAZU, Zagreb, 1873, str. 105.) Verzija posvećena Dimitroviću sadrži 22 stiha manje. Kako piše Šime Urlić, »sva je prilika, da se pod Marom Lilom krije Marin (Maro) Liliat, koji je g. 1578. naglom smrti preminuo u Jedreni«. Moguće je također da je riječ o njegovu stricu po kojemu je dobio ime. Šime Urlić, *Ko je bio Maro Lila?*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 10, Zagreb, 1927, str. 106–109. Godine smrti indiciraju nam da je stvarni adresat Nikola Dimitrović, koji umire na Kreti 1553. ili 1555. (Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 439), a Maro Lila, po svemu sudeći, umire dvije godine nakon Mavra Vetranovića. Neodgovorena historiografska pitanja međutim ne utječu odveć na naše istraživanje, stoga ćemo se, pragmatičnosti radi, u nastavku rada služiti trećom knjigom *Starih pisaca hrvatskih* (*Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića, Dio 1: Pjesni razlike*), tj. koristit ćemo naslov *Pjesanca Lili na grobu*.

a u nadgrobnici *Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina*, tužba ekspresivni izraz vajmeh javlja se čak 17 puta. Pored *tuge*, doslovni deskriptivni izrazi jesu *žalos(t)*, *dreselje*, *jad*, *čemer*, *tužba*, *boljezan*, ali i *pečal*,⁸⁵ *smeća te vaj* (u smislu jadikovanja, a ne uzvika).

Od konceptualnih metafora za tugu zadržale su se izvorne domene TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU i TUGA JE PROTIVNIK, ali u mnogo manjoj mjeri, i to samo kod Vetranovića i Zlatarića.

1) TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA):

*Ter onoj mladosti, ka je sama ostala,
gorke je žalosti nesreća sazdala.* (SPH III, str. 198)

*Ter kad ih rastavi, on koji ostaje
sve s trudom probavi tužice i vaje* (SPH III, str. 199)

Za toj plač priljuti ni velja boljezan (SPH III, str. 199)

*Zašto se pristoji, zašto se priklada,
da tužba taj stoji gorčija od jada* (KOL II, str. 204)

*to je gorska boljezan i rane priľute
ponavľat u pjesan radosti minute.
A može toj znati što je gorko dreselje,
komu čes privrati na nica veselje* (KOL II, str. 207)

*S ľutijemi naljepi ter žalost i tuga
s korijenkom korijepi me srce van kruga* (KOL II, str. 207)

tužni jad provodim, trudom se gojeći (KOL II, str. 211)

ner tko je iskusil što je ľuti čemer taj (KOL II, str. 211)

u krugu noseći sulicu priľutu (KOL II, str. 212)

*ođoše sve vile vesele njih pjesni,
ter tuže i cvile u gorkoj boljezni* (SPH XXI, str. 150)

2) TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU:

*obradi svu rados, obradi vesel'je
u tužbu i u žalos i u grozno dresel'je* (SPH III, str. 198)

⁸⁵ »Često su u vezi riječi za 'gorjeti', 'oštar', 'gorak' i emocije kao 'gnjev' ili 'tuga' (...) Hrvatska arhaična riječ *pečal* 'tuga, bijeda' na sličan je način izvedena od korijena od kojeg je glagol *peći*«. Tijmen Pronk, *Odakle su nam emocije?*, str. 9.

*Zaman je lie trud vas dragoga stradjati,
i u tužbi plačan glas s boljezni skladati. (SPH III, str. 199)*

da tužba stoji gorčija od jada (KOL II, str. 204)

*kunu šip priļuti, koji je svrnul tač
razgovor minuti u tužbu i u plač (KOL II, str. 205)*

*Kastalija prislatka ter osta u smeći,
gdi Apolo proplaka suzice roneći (KOL II, str. 205)*

*kako ja pritužan, koji sam u tužbi
plačni rob i sužan, nesreći na službi (KOL II, str. 211)*

u tuzi žagornoj ter gdi bih uzdisal (KOL II, str. 213)

*Apolo prosuzi mrtva ga vidjevši,
i Ľubav u tuzi poniče cvileći. (SPH XXI, str. 195)*

3) TUGA JE PROTIVNIK:

*nesrećni nepokoj er toli jadovno
povrijedi život moj i srce žagorno (KOL II, str. 204)*

*S Ľutijemi naljepi ter žalost i tuga
s korijenkom korijepi me srce van kruga (KOL II, str. 207)*

to je gorska boljezan i rane priļute (KOL II, str. 207)

*svaki stril priļuti intačno ter takoj
moj tužni minuti ponavļa nepokoj (KOL II, str. 212)*

u krugu noseći sulicu priļutu (KOL II, str. 212)

er žalos i tuga srdačca podira (KOL II, str. 214)

*Od svud se plač čuje i tužba s uzdasi,
svaki duh tuguje, sve žalos porazi (SPH XXI, str. 150)*

4) U pjesmi Mavra Vetranovića »na priminutje« Marina Držića javljaju se dvije konceptualne metafore koje smo dosad rijetko ili nikako susretali, ali njihove izvorne domene Kövecses potkrepljuje primjerima iz engleskog jezika. Metaforu TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM Vetranović je koristio, osim u Držićevojoj, i u nadgrobnici posvećenoj sestri. U nekim primjerima riječ je o priložnoj oznaci načina:

*da združen s tugami u toli plačan glas
opiram suzami priblijedi moj obraz? (KOL II, str. 204)*

*To svuda, kud hodim, čemerno zadosti,
moj život provodim s velikom žalosti (KOL II, str. 204)*

*da grozno uzdišem, da združen s tugami
svu ovu pripišem pjesancu suzami (KOL II, str. 205)*

*u gusli gudite s velikom pečali,
a o hridje razbite sve vaše svirali (KOL II, str. 207)*

*er je smrt nemila s velikom žalosti
pod mramor spremila sve vaše radosti. (KOL II, str. 207)*

*gdi poli vodice tkogodi prohodi
velike tužice s jadovi provodi (KOL II, str. 209)*

*ter mlados tuguje s velikom žalosti,
er veće ne čuje minule sladosti. (KOL II, str. 209)*

5) Druga izvorna domena je TUGA JE (DRUŠTVENO) NADMOĆNA.⁸⁶ Ona je vrlo bliska metafori TUGA JE PROTIVNIK, a njome se iskazuje veličina tuge:

*er žalost i tuga takoj me kraljuje,
kako sve tko druga srčano žaluje (KOL II, str. 211)*

6.2.1. Analiza pojedinačnih nadgrobnica

Nadgrobnice posvećene Džori Držiću (1461–1501) i Šišku Menčetiću (1457–1527) neobične su jer je njihov autor, Dinko Ranjina (1536–1607), rođen mnogo godina poslije smrti dvaju pjesnika. Osim nekoliko epitafskih obilježja, kao što je obraćanje putniku, grobljanski motivi i deiktički izraz »ovdje počiva«, te se nadgrobnice doimaju »artificijelno«, ponajprije jer su napisane pjesnicima koji su odavno mrtvi. U nadgrobnicama pohvala njihova pjesništva dolazi nauštrb tuge pa se tuga nazire tek u riječima vile u prvoj nadgrobnici epitafskoga ciklusa posvećenog Šišku Menčetiću: »suzami polivam mramorni grob ovi« (SPH XVIII, str. 91). Uopće, Ranjina se žanrom nadgrobnice služi kako bi Držiću i Menčetiću odao počast pa nadgrobnice funkcioniraju kao svojevrsni *hommage* Ranjininoj domaćoj lektiri. Tomislav Bogdan »nadgrobja« Držiću i Menčetiću iščitava kao protokritiku. Šest od devet nadgrobnica su pseudosoneti (grafički soneti), tj. imaju 14 stihova kao sonet, ali nemaju sonetnu shemu rime. Bogdan analizom nadgrobnica pokazuje da u njima Ranjina opisuje, ali i vrednuje pojedinačne poetike: »Šišškova produktivnost, hedonistička, neortodoksna crta velikoga dijela njegove

⁸⁶ Izvorna domena »sadness is a social superior«, primjer: »She was ruled by sorrow«. Zoltán Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling*, str. 26.

ljubavne lirike, Džorin stilnovizam, platonizam, žanrovska raznolikost njegova opusa, a kao da se nazire i Ranjinino uvjerenje o većoj književnoj kvaliteti Držićeva djela, upravo zbog raznovrsnosti i brojnosti pozitivnih protokritičkih karakterizacija, literarnih asocijacija i postupaka koji se u trima nadgrobnim pohvalama povezuju s Držićevim pjesništvom«. ⁸⁷

Nadgrobnica Mavra Vetranovića *Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina, tužba* sa svojih 414 dvostruko rimovanih dvanaesteraca najdulji je sastavak našega korpusa. Riječ je o vrlo važnoj pjesmi za hrvatsku književnu historiografiju, a u njoj se tuga miješa s pohvalom. Tuga se na ekspresivnoj razini izriče različitim i veoma čestim uzvicima *vajmeh, vaj i aj*, a na doslovnoj deskriptivnoj razini mnogim blisko značnim imenicama: *tuga, žalost, boljezan, dreselje, jad, čemer, pečal, smeća i vaj*. Kao što smo vidjeli u primjerima, sve konvencionalne metafore za tugu u skupini nadgrobnica posvećenim pjesnicima mogu se pronaći u nadgrobnici Marinu Držiću. Nadgrobnica zbog svoje duljine na nekim mjestima gubi na snazi izraza, pa ima slučajeve da se motivi ponavljaju, primjerice:

*ter trudi i muči pijerska dubrava,
er se s njom razluči od muza sva slava.* (s. 55–56; KOL II, str. 205)

*Pijerska dubrava nu što se sad tuži,
er se s njom sva slava od pjesni razdruži* (s. 155–156; KOL II, str. 208)

Na nekoliko mjesta iskazni subjekt autoreferencijalno ukazuje na proces pisanja nadgrobnice, ali i njezinu duljinu:

*jak meni, vajmeh! sad, ki s veljom boljezni
ponavljam plačan jad pojući u pjesni* (KOL II, str. 207)

*A ostale žalosti, što život moj pati,
trudno je zadosti u pjesan skladati* (KOL II, str. 210)

*Tijem, vajmeh! za sada ovo ću boljezni
cječ tuge i jada zaglaviti u pjesni* (KOL II, str. 214)

Međutim, to ne znači da je tuga koju iskazuje subjekt neutemeljena ili hinjena. Dapače, iskazni subjekt, pa čak i (epitafski) opus Mavra Vetranovića, na više nam mjesta signaliziraju istinitost proživljene tuge.

⁸⁷ Tomislav Bogdan, *Dinko Ranjina kao književni kritik*, Dani Hvarškoga kazališta 42, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Zagreb – Split, 2016, str. 500.

U uvodnim stihovima iskazni se subjekt uspoređuje s uplakanom grlicom na suhom javoru, što su česti Vetranovićeви motivi. U drugim Vetranovićevim nadgrobnicama (ali i nadgrobnicama uopće) iskazni subjekt odbacuje tugovanje koje se smatra taštinom te se okreće Bogu, crpeći tako utjehu. Međutim, nakon uvodnih stihova iskazni subjekt ne odbacuje tugu, nego moli Boga za dopuštenje tugovanja:

*Nu si ti sam, bože, toliko blaga stvar,
pri kom se steć može po molbi svaki dar,
zatoj te ja moļu skrušeno, vajmeh! tač,
dopus' mi na voļu suzami grozni plač,
da grozno uzdišem, da združen s tugami
svu ovu pripišem pjesancu suzami* (KOL II, str. 205)

Osim iskaznog subjekta, za Držićem tuguju i rodni Dubrovnik, ali i Venecija (Bnetak), gdje je preminuo. No da bi se valjano iskazala pjesnikova smrt, iskazni subjekt uvodi katalog pjesničkih motiva iz antičke i renesansne tradicije. Stoga za Držićem plaču Apolon i Dijana, ali i Kastalija i Helikon, a izvor (»vrjelo elikonsko) kojeg je Pegaz kopitom »u hridju izbio«, smutilo se zbog Držićeve smrti. Iskazni subjekt poziva Tirenu i Hekubu, koje Držić »u pjesan proglaši«, da tuguju za njime svaka na svoj način. Golema tuga širi se i na prirodni svijet: lovor »vene i blijedi«, a »drobna travica po gori zelenoj / privrati na nica i listak i cvijet svoj« (KOL II, str. 205). Smrt je prikazana u antičkom, ali i srednjovjekovnom ruhu – s jedne strane Mojre ili Parke (»gdi jedna od sestar iz jame proklete / kako sve bijesna stvar pjesance sve smete«, KOL II, str. 205), a s druge strane smrt s kosom:

*ter saj svijet što plijeni posilno i hara
za ništo ne scijeni cesara ni cara,
ner kosom, ku nosi, jak bijesna tekući,
sebe žhe i kosi svaki stvor živući.* (KOL II, str. 208)

Iskazni subjekt Držića u dva navrata naziva (prebijelim) labudom,⁸⁸ što je petrarkistički simbolizam – pjesnici su sebe često uspoređivali s labudom koji umire pjevajući, kao što oni umiru od ljubavi.⁸⁹

⁸⁸ *gdi labut pribijeli capteći u slavi
s duhom se razdijeli i pjesni zaglavi* (KOL II, str. 205).

*ter mi se podoba, o kufe pribili,
za tobom do groba da život moj cvili* (KOL II, str. 211).

⁸⁹ Mihovil Komba, *Dinko Ranjina i talijanski petrarkisti*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 11, Zagreb, 1932, str. 78.

Ipak, najemotivnije je iskazana tuga na osobnoj razini iskaznog subjekta. Ona se iskazuje prvim licem jednine, a pojačana je izrazima bliskosti, kao što su obraćanje umrlome u drugom licu jednine, imenovanje umrloga nadimkom (Vidra), tjelesne slike cijepanja srca, elativi (Držić je »kuf pribijeli«, a njegov je grob od »pribijela mramora«), epiteti, posvojna zamjenica *moj*, isticanje njihova prijateljstva, a na više mjesta u nadgrobnici iskazni subjekt služi se toposom neizrecivosti:⁹⁰

*A ostali nepokoj ni javi, ni speći,
Držiću dragi moj, ja ne vijem izreći,
najliše, gdi toli u trudu žagorno
cijepa se napoli mē srce jadovno
rad velje prijazni, srčani družē moj,
koja me priblazni, do groba da sam tvoj,
ter mi se podoba, o kufe pribili,
za tobom do groba da život moj cvili,
er veće takoga, jamačno mogu reć,
prijateļa drugoga, ni druga neću steć.
Tijem, da se može rijet, podal bih za tebe
svijem blago na saj svijet (i) jošte sam sebe,
da život moj skratim, a tebe dragoga
na bil dan povratim iz groba tmastoga (KOL II, str. 210–211)*

Osim tugovanja, iskazni subjekt naglašava pjesničku slavu i neizbrisiv trag koji za sobom ostavlja Marin Držić:

*samo glas počteni tko ostavi na svijeti
u vijeku po sve dni ne može umrijeti,
(...)
zašto se može reć, da od muza planina
drugoga neće steć Držića Marina,
ki toli plaćan glas za sobom ostavi,
od Slavije kotar vas da se s njim proslavi,
najliše Dubrovnik, koji je vazda bio
od muza ljubovnik i u svakoj slavi ctio,
i ctjeće u vike vrednosti napunjen
od slave tolike, kojom je okrunjen.
Lje velik nepokoj i trude provodi;
sve pleme i grad svoj, u kom se porodi,*

⁹⁰ Topos neizrecivosti u Vetranovića nije samo retorička »afektirana skromnost« (Ernst Robert Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971, str. 89), nego se njime želi naglasiti veličina tuge koja nadvladava medij jezika. Još neki primjeri toposa neizrecivosti:

*Ter ko je na svijeti, o višnji bože moj,
da može izrijeti toliki nepokoj (KOL II, str. 205)
A ne vijem, bože moj, tko jezik taj steče,
da tolik nepokoj i tužbu izreče (KOL II, str. 210)*

*er veće ufance ne mogu imati
medene pjesance, da ih će skadati.* (KOL II, str. 208–209)

Iskazni subjekt moli boga Neptuna da mu pošalje dupina koji će ga odvesti do Venecije, gdje bi on zlatom na grob upisao epitaf (»Ovi grob blažen bil bez konca po vijek vas...«). Na taj način intertekstualno se miješaju dva tipa nadgrobnica. U završnom dijelu nadgrobnice iskazni se subjekt obraća Držiću, vjerujući da on sada prebiva u kraljevstvu nebeskom:

*Sad s mirom počivaj, Držiću dragi moj,
bog ti dal duši raj, a tijelu tih pokoj,
(...)
Lje smo mi dreseli bez pjesance tvo(je)
jak čeljad u seli, gdi kukot ne poje.
Sad za me neboga, moj pijevče izbrani,
skrušeno mol' boga, da moj duh sahrani* (KOL II, str. 215)

Druga Vetranovićeve nadgrobnica posvećena Držiću (*Nadgrobnica gornjega rečenoga Marina*) konvencionalan je epitaf u kojemu nema tuge: sadrži deiksu (»U ovom grobu počivaju / od Marina Vidre kosti...«), pohvalu umrloga i njegovoga pjesništva te pouku za stjecanje vječnoga života (»I mi boga svi (m)olimo, / milosrdju da po svomu / s(vi s)e s Vidrom naselimo / u veselju nebeskomu«, KOL II, str. 216). Spominjanje nadimka ipak sugerira prisan odnos. Marin Franičević smatra da ta nadgrobnica intonacijom podsjeća »na kakvu prastaru glagoljsku tužbalicu« zbog trohejskog osmerca i poziva na molitvu.⁹¹

Karakter tužbalice ima i nadgrobnica *Antun Sassi u smrt Marina Držića*.⁹² Nadgrobnica je oblikovana u pastoralnom modusu: iskazni subjekt je pastir koji provodi vrijeme (*otium*) s ostalim pastirima, kada njihovu sreću uznemiri vijest o Držićevoj smrti. Tu vijest saopći im mlada pastirica, koja zapravo prepričava razgovor dvaju slavuja – oni u lovorju pozivaju vile i prirodu da s njima tuguju Držićevu smrt. Iskazivanje tuge pojačano je ekspresivnim izrazom *jaoh*. Nakon pastiričina izlaganja iz skupa se izdvaja Sasin (koji u tekstu nije iskazni subjekt) i jadikuje nad Držićevom smrću. Tim si postupkom autor (izvantekstualni entitet) priskrbljuje vjerodostojnost onoga što slijedi. Iz njegova se monologa može zaključiti da je Držića cijenio i kao prijatelja i kao pjesnika. Uzvik *ah jaoh meni* jedini je takav u korpusu pa, prethodeći vokativu »moj Držiću«, tuga iskazana ekspresijom zaodjenuta je velom iskrenosti. Posljednji

⁹¹ Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 351.

⁹² »Neke prisnosti i autentične emotivnosti ima i u pjesmi *U smrt Marina Držića*, intonirane također na pučki način«. Nav. dj., str. 513.

katren riše sentimentalnu sliku Sasina koji tužan tumara tražeći osamu, imajući uza se živoga prijatelja, onoga koji je čovjeku najbolji:

*tada Sasin, ki ljublaše
već Držića neg své oči,
iz srdašca željno uzdaše,
ter se obrati put istoči,
ter zaupi: »Ah, nesrećo,
ah prokleta smrti huda,
od svijeh mojijeh dobar smećo,
ka me udaraš oda svuda,
dali hotje taj tvoja sila
i taj tvoj stril jadoviti
pored s tobom smrt nemila
mene od drazih razdiliti?
Ah jaoh meni! moj Držiću,
koji bješe slava i dika,
sve mladosti, drag mladiću,
svijetla časti Dubrovnika;
koga slavno ime teče,
dike i slave po svem sviti,
i koje će slavno biti
dočim žarko sunce istječe!«
Toj kad reče, štapak uze,
tere pođe put od luga,
utirući grozne suze,
s psom, ki bješe š njim za druga. (SPH XVI, str. 164)*

Dvije nadgrobnice našeg korpusa posvećene su Mavru Vetranoviću, a napisali su ih Nikola Nalješković i Miho Bunić Babulinović. Obje su na svoj način neobične – Nalješkovićeva zbog dvojezičnosti (hrvatski i latinski jezik), a Bunićeva zbog dijaloške organizacije. Njihove su nadgrobnice veoma slične: riječ je o epitafima koji daju gotovo identične informacije – da je Vetranović živio i spjevao »do sto lit«, stekao je vrlinu i slavio je Višnjega, što mu je priskrbilo vječni život i spasenje duše. Tuga u Bunićevoj nadgrobnici iskazana je posredno i gestikuliranjem – vile (muze), kao pratiteljice pjesnika, zbog njegove su se smrti »porušile« i »tvore plač«. Nalješkovićeva nadgrobnica neobičnu tugaljivost ostvaruje u elegijskih distisima.

*Nikola Nalješković, Nadgrobnica dum Mavru Vetranu, opatu, teologu, astrologu i
spjevaocu izvrsnomu koji priminu na dan svetoga Mavra opata na 15. denara MDLXXVI.
Nikola Stjepka Nalješkovića složi
Putniče, pogledaj grob u kom počiva
dum Mavar, koji raj i Boga uživa,
do sto ljet na svijeti višnjega ki slavi
u pjesneh, ke pjeti ovdí nam ostavi,*

*kroz ke će njegov glas i slava i dike
do sudnji živjet čas a duša u vike.*

*Qui Mauro miseranda paras dare membra sepulcro
neu Parium lapidem neu marmor quere Laconum;
illum, illum obserua, sicco qui lumine transit,
nam lapis est urnamque illo de marmore conde.*⁹³ (NN, str. 322)

Miho Bunić Babulinović, *U smrt M. Vetranića*
Vila: Čiji su ovo mramori? Um: D(on) Mavra, ki na svit
višnjega svedj dvori i spieva do sto lit.
Vila: Da tko su vile ove? Um: Muze, ke shraniti
prišle su njegove pjesni uvijek na sviti.
Vila: Zač su se (?) porušila i rek' bi tvore plač?
Um: Jere su izgubile spievaoca vriedna tač.
Vila: Kû platu on ima? Um: Spomenu na svit saj
meu ljudim mudrima, na nebu vječni raj. (SPH XI, str. 257)

Tuga u dvjema nadgrobnicama posvećenim Maru Lili iskazana je slično kao u pjesmi »na priminutje« Marina Držića, što nas ne treba čuditi jer obje potpisuje Mavro Vetranović. Na ekspresivnoj razini koriste se uzvici *vaj* i *vajmeh*, ali oni nisu niti tako učestali, niti tako učinkoviti. Na doslovnoj deskriptivnoj razini koriste se mnogobrojni leksemi: *tuga*, *žalost*, *boljezan*, *dreselje*, *tužba*, *jad* i *vaj*.

Prva nadgrobnica počinje kao epitaf, ali ubrzo postaje pjesma »u smrt«. U njoj tugu osjećaju vile i muze, a u manjoj mjeri iskazni subjekt. Za razliku od nadgrobnice Držiću, iskazni subjekt drži da je ispravnije suzdržati plač, a pozornost valja usmjeriti Bogu. Nadgrobnica sadrži tipičnu pohvalu umrloga, a ističe se i njegova pjesnička slava:

*Sviem vilam ki je bil razgovor ljuveni,
ovdi je priklopil mramorak studeni;
lakomi za-č je ktio nenavid od smrti
taj cvietak toli mio prie reda satrti.
Zatoj se sve muže jednaga u gori
na prieku smrt tuže, koja ga umori;
(...)
Nu smrtne pohvale, moj Maro gizdavi,
zaman su ostale, što tebe tuj stavi;
od smrti od prieke za-č nebi taka vlas,
da se tvoj u vieke zabude počten glas,
glas ki si ostavil teći će po vas vik,*

⁹³ Ti, koji udove jadne Mavrove pokopati kaniš / Parski sad kamen, ni lakonski mramor tražiti nemoj. / Onoga, onoga gledaj što suhoga prolazi oka, / Kamen je on, od mramora toga izradi urnu (NN, str. 322).

*za-č si njim proslavil slovinski vas jezik.
Tiem neću suzice, neka t' je toj znati,
prolievat niz lice, ni tebe plakati,
razmi ću bogu dat svu hvalu, i slavu,
ki k sebi ktje prijat tvu mladost gizdavu (SPH III, str. 196–197)*

Druga nadgrobna upućena je ožalošćenju Lilinoj supruzi, koju iskazni subjekt naziva vilom. *Lili druga* razlikuje se od prve nadgrobne najviše na planu metaforizacije tuge – sadrži metafore TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE SPREMNIK. Iskazni subjekt obraća se ožalošćenju i poziva ju da »ustavi jadove suzice i plač«, ali pokazuje i razumijevanje jer ustvrđuje da je »ljuven vaj« najteži. Ipak, ponovno izostaje subjektivni iskaz tuge:

*Zaman je lie trud vas dragoga stradati,
i u tužbi plačan glas s boljezni skladati.
Za toj plač priljuti ni velja boljezan
ne može vrnuti nikoga zemlje van,
i veće nie lieka u bil'ju ni u travi,
vaj koga smrt prijeka s dušicom rastavi.
Sad vile i gospoje, molim vas boga rad,
na molbe na moje priklonte uši sad,
vaj suze spravite, da s veljom ljuvezni
sa mnome slavite kamen grob u pjesni (SPH III, str. 199)*

Nikola Nalješković jednu je nadgrobnicu posvetio Nikši Ranjini, autoru poznatog zbornika pretežito ljubavne lirike. U nadgrobnici je tuga iskazana samo u prvom stihu, imperativom »Plaćite u suze svi ki ste spijevali«, pa tako oblikovan iskaz zadobiva obličje kolektivnog tugovanja. Nakon početnog stiha slijede biografski podaci o poslovima koje je umrli obavljao u zajednici: pisao je i zapisivao pjesme, događaje i zakone, a obnašao je i dužnost kneza Republike. Sve mu je to osiguralo vječni život u raju. U kompendiju (*compendium sive emigramma*) se iskazni subjekt poigrao njegovim prezimenom i pridjevom *ranjen*:

*Od smrti ranjena pozrite ovdi sad,
sva kuća Ranjina slavna je koga rad. (NN, str. 323)*

Dvije nadgrobnice posvećene su smrti Saba Bobaljevića Mišetića Glušca: *U smrt Saba Bobaljevića* (Miho Bunić Babulinović) i *U smrt gospodina Savka Mišetića Glušca* (Dominko Zlatarić). Obje nadgrobnice istoga su cilja – prikazuju Sabinu besmrtnost koju je osigurao pjesničkim umijećem. Riječ je o konvencionalnim pjesmama »u smrt« kolege pjesnika pa je sav naglasak na pjesničkoj slavi i vječnom životu. U Bunićevoj nadgrobnici smrt je ta koja

tuguje jer ne može ubiti Mišetićevo dobar glas, a očito poštovanje i prijateljski odnos iskaznog subjekta i umrlog reflektira se u vokativnoj sintagmi »Savo moj«. U Zlatarićevoj nadgrobnici »tužan« je samo ovaj svijet koji je Mišetić napustio pa sada uživa blagodatni raja s vilom »bez koje na svit saj nigda nî miran bil«.

<p>Miho Bunić Babulinović, <i>U smrt Saba Bobaljevića</i></p> <p><i>Nu srčna toj sprava u misli ne ima, er joj se odrva kripostim svijetlima, ter svojom nesvijesti sama se prikori, k blaženijem uljesti videć te tač gori, i gdi će na taj svit od tvoga imena, Savo moj, vik živit taj slavna spomena, tim sama tuguje s tobom se boleći, svakoga gdi čuje nje ludos huleći, gdi veli: »Koli bi, vaj, slipa smrt prika poslavši duh k nebi tač svitla čovika, oslijepit gdi scijeni ovi svit bež njega, a on se učini neumrli cječ tega!« (KOL III, str. 87)</i></p>	<p>Dominko Zlatarić, <i>U smrt gospodina Savka Mišetića Glušca</i></p> <p><i>Nî umro, žive sad, i živ će bit u vik GLUŠAC ki rodni grad proslavi Dubrovnik; jer ošad ovi svit ki tužan toli jes, učinjen bi novi građanin od nebes (...) A pjesnem negovim meu nami neće moć zavidos, pravo dim, ni vrime vrha doć, pjesnem ke spijevaše s tolikom radosti, da mjesto sej naše prosvijetli zadosti (SPH XXI, str. 157)</i></p>
---	--

Od Miha Menčetića (nadimka Matufić) nije sačuvano nijedno djelo, no da se bavio pjesništvom znamo iz poslanice Nikole Nalješkovića, posvetne i uvodne pjesme zbirke Dinka Ranjine i nadgrobnice Dominka Zlatarića.⁹⁴ Naime, znakovito je da u pjesmi *U smrt gospodina Miha Matufića* za umrlim tuguju vile i priroda – lovori usahnūše, a slavuji utihnuše. Iako iskazni subjekt ne raspravlja o vlastitoj tuzi, reći će da za Matufićem tuguje »svaki duh«. Tuga je iskazana doslovnim deskriptivnim izrazima *tuga* i *žalos* te opisom ponašajnih i tjelesnih reakcija na gubitak. Za iskazivanje tuge koriste se izvorne domene TUGA JE SPREMNIK i TUGA JE PROTIVNIK. Za smrt se koristi eufemizam *noć*. Nadgrobnica se sasvim konvencionalno završava naglašavanjem Matufićevih zasluga i poštenoga glasa:

*Usišu lovori i vehne trava i cvit,
i nî čut u gori slavice žuberit;
odoše sve vile vesele nîh pjesni,
ter tuže i cvile u gorkoj boljezni;
i sunčan svijetli zrak ne svijeti već nami,
pokri ga siñ oblak oda svud tminami.
Od svud se plač čuje i tužba s uzdasi,
svaki duh tuguje, sve žalos porazi,*

⁹⁴ Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 567.

*gdje tvoj dan smrtna noć obujmi tamnosti,
ka skončat ne ima môć tve mnoge kriposti,
MATUFICU, časti grada Dubrovnika,
slobodo i vlasti i hvalo velika. (SPH XXI, str. 150)*

Pored nadgrobnice Horacija Mažibradića, koja bi mogla ući i u skupinu nadgrobnica posvećenih pjesnicima, Maroju Mažibradiću pjesmu »u smrt« posvetio je Dominko Zlatarić. U nadgrobnici *U smrt gospodina Maroja Mažibradića Šulage* tuga je iskazana posredno, konsolacijom – u fantastičnosti zore, koja je personificirana pa podsjeća na antičku Auroru, javlja se glas umrloga koji ožalošćenima pojašnjava nelogičnost njihova tugovanja. U njegovu se govoru navode biografski podaci – bio je lovac, vočar i pjesnik. Zlatarić ga smješta »uz Šiška i Ćoru«, a korištenje nadimka Šuljaga ukazuje na njihovo prijateljstvo. Tuga je iskazana ponašajnim (plač, uzdasi) i emocionalnim (nemir) reakcijama na gubitak:

*Rumena prem zora noćni mrak stiraše
i sunce iz mora za sobom vođaše,
(...)
kad pusti s neba glas ŠUĻAGA: »Zač suze
ronite, jer od vas vječni me kralj uze?
(...)
Ovdi se u zboru od višnijeh nahodim,
uz ŠIŠKA i ĆORU, po zvijezdah s kim hodim.
(...)
Cječ toga, o drazi prijatelji, ođite
suze tej s uzdasi, ter se već smirite. (SPH XXI, str. 153–154)*

Miho Monaldi bio je pjesnik i filozof, a pisao je talijanskim jezikom.⁹⁵ Dominko Zlatarić povodom njegove smrti napisao je kratko *Nadgrobje gospodina Miha Monalda*. U tome se epitafu daje identitet stanovnika groba, naglašava se njegova vrlina, a putnika se potiče na odavanje počasti. U drugom se distihu koristi klasična reminiscencija na Vergilijeve stihove iz *Eneide* – »manibus date lilia plenis«.⁹⁶

*Ovdi je ukopan MONALD ki zadosti
po svem je svitu znan cić mnoge kriposti.*

⁹⁵ *Leksikon Marina Držića*, str. 512

⁹⁶ Josip Torbarina, *Talijanski utjecaji na pjesnike Dubrovačke Republike*, str. 478. Riječ je o stihovima 882–883 iz šestoga pjevanja *Eneide*:

Tužni o mlače, da ljutu sudbinu razbiješ kako!

Al' ti ćeš ostati Marcel. Donesite ljiljana mnogo,

A ja ću ružične sipat cvijetke, da unuka dušu

Tim bar razveselim darom i nezatnu učinim dužnost (s. 882–885). *Djela P. Vergila Marona*, preveo i protumačio Tomo Maretić, Papir – Velika Gorica, Zagreb, 1994, str. 259.

*Ti cvitjem pospi zgar punimi rukami,
putniče, sij mramor i polij suzami,
i drazijeh pomasti na ņ stavi. Pravo je
da onijeh svak časti, koji čas dostoje. (SPH XXI, str. 152)*

Dominko Zlatarić napisao je i *Nadgrobje Dinka Rañine*. Putnik iz toga kratkog epitafa može saznati tko leži u grobu te kako je stekao slavu i dobar glas. Budući da je umrli pjesnik, očito petrarkist, za njim tuguju Apolon i Amor:

*Života svrši dni ukopan ovd bi
Rañina ki s pjesni neumrli glas dobi,
koje čim spijevaše, za sobom Serene
i vile vođaše i zvijeri i stijene.
Apolo prosuzi mrtva ga videći,
i Ľubav u tuzi poniče cvileći. (SPH XXI, str. 195)*

Florealno odavanje počasti, preuzeto iz Vergilija, koje primjećuje Josip Torbarina u Zlatarićevu epitafu, svojstveno je za skupinu nadgrobница posvećenih pjesnicima. Motiv možemo prepoznati kao distinktivno obilježje te skupine.⁹⁷ Osim kod Zlatarića, javlja se još kod Vetranovića, Sasina i Rañine:

*Mavro Vetranović, Lili druga
Razliko još cvietje birajte na volju,
što dava proljetje u gori i u polju;
na izmit ga nosite, vaj družbo pridvorna,
vaj ter ga prospite vrh groba mramorna (SPH III, str. 199)*

*Mavro Vetranović, Na priminutje Marina Držića, Dubrovčanina, tužba
da beru sve cvitje od mirisnijeh trava,
što slavno prolitje u zemļi saz dava,
vrh ploče kamene da prospu cvitje toj,
gdi je kosti blažene ostavio Držić svoj;
ļubicu najliše i ružu rumenu,
da slatko miriše na grobu studenu,
da miris priziva taj ploča pribila,
gdi mrtav počiva razgovor od vila. (KOL II, str. 213)*

⁹⁷ Jedina iznimka je Hektorovićeve *Nadgrebnica*:
*ter ti prikazuju ružice rumene
neka te počtuju, i vence zelene
pelinom kićene, povite kosami,
zlatom narešene, zalite suzami (SPH VI, str. 62).*

Antun Sasin, *Antun Sassi u smrt Marina Držića*
ne prosipli, jaoh, ružicu,
ni lijer bijeli zgar s prozora,
neg' ġiļ bijeli i ružicu,
kada svijetla sine dzora (SPH XVI, str. 164)

Dinko Ranjina, *Nadgrobje Šišmunda Mencetića* (162.)
Razliki ovi broj od cvitja zelena
postavlam sad na tvoj grob svitla kamena,
i čim čas pripivam u koj glas tvoj slovi,
suzami polivam mramorni grob ovi. (SPH XVIII, str. 91)

Dinko Ranjina, *U istoga* (164.)
Putniče, boga rad, pokli te bog doni,
ovomu grobu sad časno se pokloni,
i tako t' u slavi živjeti počteni,
od cvijetja vijenac svi' na grob mu kameni (SPH XVIII, str. 92)

Dinko Ranjina, *U istoga* (169.) (Džori Držiću)
na grobni tvoj kami za slavno tve bitje
punima rukami prosipam sve cvitje,
još nošu t' mirise s voñima čudnima,
er tebi prosi se taka čas i prima,
i ovi lovor mlad sađu sad kraj rike
neka ti čini hlad nad grobom u vike (SPH XVIII, str. 94)

Manifestacije tuge najčešće su uobičajene ponašajne i tjelesne reakcije na gubitak: plakanje (suze), uzdisanje, cviljenje, ali i snebivanje, padanje ničice, rušenje i bljedilo. Te reakcije zadovoljavaju načela epitafskog vokabulara, ali to im je jedina svrha. U Sasinovoj nadgrobnici Marinu Držiću pojavljuje se ponašajna reakcija povlačenja od ljudi pa, otpjevana »na narodnu«, nadgrobnici udiše dašak romantičnog, ali iskrenog tugovanja. Emocionalne reakcije javljaju se samo u nadgrobnicama Mavra Vetranovića, posebno u onoj »na priminutje« Marina Držića: osjećaj tjeskobe, praznine i duševnog umora (»nepokoj« i »trudan duh«).

Nadgrobnice posvećene pjesnicima mahom su konvencionalna prigodna lirika u kojoj izostaje »prava« tuga. Obično je riječ o sastavcima koji ne služe da bi se njima iskazala tuga iskaznog subjekta, nego da bi se pohvalio umrli. Budući da su pokojnici pjesnici, naglasak je na pjesničkoj slavi, stoga za njima u pravilu tuguju vile, muze, pastiri, satiri, Apolo, Dijana, Amor, Helikon i drugi. Drugim riječima, u iskazivanju tuge, ako je i ima, citira se tradicija. Nerijetko se u takvim nadgrobnicama iskazni subjekt služi klasičnim reminiscencijama, petrarkističkim

naslijeđem ili pastoralnošću kako bi pohvalio i požalio brata po peru. Pjesnička slava neka je vrsta besmrtnosti. Ponovno je vrlo važno odgovoriti na pitanje tko je umro i kakva je vrsta emocionalne veze? Znakovito je da su najintimnije nadgrobnice posvećene Marinu Držiću. Oba iskazna subjekta naglašavaju odnos s Držićem, njihovo prijateljstvo i poštovanje njegova pjesništva. Najsenzibilnija je Vetranovićeve nadgrobnica: iskazni subjekt elativima, epitetima i posvojnomo zamjenicom na više mjesta ističe prijateljstvo i ljubav prema Držiću. U argumentaciji nije na odmet pozvati se na biografiju – Vetranović i Držić bijahu rođaci, u prvom prologu *Tirene* Držić ga spominje uz Šiška i Džoru, a Vetranović mu piše *Pjesancu Marinu Držiću u pomoć*. Ipak, pored svih nagomilanih ekspresivnih i doslovnih deskriptivnih izraza kojima se iskazuje tuga, konceptualnih metafora i topoa, tuga je najtoplije izrečena korištenjem Držićeva nadimka:

*ter bih taj mramor bil, gdje Vidra počiva,
suzami vas polil i s desna i s liva* (KOL II, str. 213)

6.3. Nadgrobnice pisane prijateljima i poznanicima

Skupina nadgrobnica posvećenih prijateljima i poznanicima broji 27 sastavaka, a možemo ih podijeliti prema rodu:

1. Nadgrobnice pisane povodom smrti muške osobe

Mavro Vetranović, *Nadgrobnica gospodinu Dum Antunu Lučiću, Dubrovčaninu, vriednomu učitelju od božjieg zakona*

Hanibal Lucić, *Nadgrobnica Petra Golubinića, hvarskoga vlastelina; Nadgrobnica Jeronima Martinčića, splickoga vlastelina*

Antun Sasin, *Antun Sassi u smrt gospodina Dživa Simova Bunića, svoga draga prijateļa; U smrt istoga*

Dinko Ranjina, *U smrt Ćanbatiste Marije*

Dominko Zlatarić, *U smrt gospodina Bartolomea Pešona; U smrt gospodina Andruška Nemañića, gospodinu Niku Ćuka Nalješkovića; U smrt gospodina Mara Jerkulića, gospodinu Franu bratu njegovu; U smrt gospodina Andrije Meknića; Pjesan XLI. (Nadgrobje N. N.); Pjesan LXX. (Nadgrobje Buća Plovdiňanina)*

Horacije Mažibradić, »Ako plač žalostiv od vika i jade« (pjesma 53. u *Pjesnima ljuvenim*, SPH XI, str. 145)

2. Nadgrobnice pisane povodom smrti ženske osobe, nadgrobnice pisane ožalošćenoj ženskoj osobi ili nadgrobnice u kojima je iskazni subjekt ženska osoba

Mavro Vetranović, *U smrt jedne kreposne djevice; U priminutje gospođe Đive, druževnice gospodina Saba Menčetića, vlastelina dubrovačkoga, M. D. LX.*

Nikola Nalješković, *Nikola Nalješković u smrt jedne djevojčice koja umrije na 17. marča 1565.*

Marin Držić, *U smrt od Fjore Martinove Šumičić; Epitaphio*

Antun Sasin, *Žalos juvenice u smrt Pava Torelli*

Dominko Zlatarić, *U smrt gospođe Lihe Jerove Klisović; U smrt iste; U smrt istoga, gospođi Fiori Zuzorić ženi negovoj (supruga Bartolomea Pescionia); U smrt gospođe Kate Ćonkove Ružičić; Pjesan XXXI. (Nadgrobje Vice); Pjesan XXXVIII. (U smrt F. P.); Pjesan XLII. (Nadgrobje N. N.); Pjesan XLIII. (Nadgrobje Margarite)*

Ekspresivni izrazi koji se koriste za pojačavanje iskaza tuge u skupini nadgrobnica posvećenih prijateljima i poznanicima jesu *jaoh, joh, ah, vaj* i *vajmeh*, a pokazuju veću čestoću u odnosu na prethodnu skupinu. S druge strane, usklici nisu tako česti kao u nadgrobnicama posvećenim obitelji, a nerijetko se njima koriste iskazni subjekti koje ne možemo poistovjetiti s autorom (npr. tužba supruga ili supruge). Doslovni deskriptivni izrazi su uobičajeni: *tuga, žalos(t), dreselje, jad, čemer, vaj, boljezan* i *boles(t)*.

Konceptualne metafore za izricanje tuge mnogobrojne su, pa čak i raznovrsne – koriste se konvencionalne izvorne domene TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU, TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), TUGA JE PROTIVNIK, njoj slična metafora TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM, TUGA JE DAR te TUGA JE BOLEST.

1) TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU.

*Žale ju dubrave, žale ju svi luzi
i svaki lis trave ostaje u tuzi* (KOL I, str. 175)

požalite mene u tuzi (SPH XVI, str. 165)

čemer tvoj nemili pun plača svakoga (SPH XVIII, str. 186)

*Groznijem se suzami sve živo umiva,
i zemlja i kami u tuzi pribiva* (SPH XXI, str. 151)

Tko draga zgubi tač (ne tajim toga ja),

s razlogom tvori plač u tugah bez broja. (SPH XXI, str. 155)

*Zaspavši vječni san NEMAŃIĆ dragi tvoj,
ti živeš nemiran u tuzi čemernoj. (SPH XXI, str. 156)*

*Jeda ti radosti negove čine stât
u gorkoj žalosti i uzdah podirat? (SPH XXI, str. 156)*

Ali se sve ovoj u žalos obrati (SPH XXI, str. 163)

*tako se na me sad sve slatke radosti
svrnuše iznenad u gorke žalosti. (SPH XXI, str. 187)*

*Tim ga svak požali, i sa mnom prosuzi,
pokli smo ostali bez njega u tuzi. (SPH XI, str. 146)*

2) TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA):

gdi nije čut boljezni, ni gorke žalosti (KOL I, str. 193)

gdi gorko dreselje ne ima n'jednu vlas (SPH VII, str. 16)

ki me plači gorki dave (SPH XVI, str. 165)

gorka ti je ova tužba (SPH XVI, str. 165)

da me gorki plač sad davi (SPH XVI, str. 166)

gospođe, čim tužiš kroz gorku boljezan (SPH XXI, str. 154)

ti živeš nemiran u tuzi čemernoj (SPH XXI, str. 156)

*tako se na me sad sve slatke radosti
svrnuše iznenad u gorke žalosti. (SPH XXI, str. 187)*

3) TUGA JE PROTIVNIK:

ki me plači gorki dave (SPH XVI, str. 165)

da me gorki plač sad davi (SPH XVI, str. 166)

*Hrlo ti radosti svjetovne, jaoh! minu,
a trpe žalosti i nikad ne ginu. (SPH XXI, str. 162)*

*O riči medene! o oči vesele!
Ovo su, jaoh! mene sve tuge zle spele (SPH XXI, str. 187)*

4) TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM – bliska je prošloj izvornoj domeni, javlja se kod Sasina, a izriče se prijedlogom *od*:

*ah, ne mogu od žalosti
ustaviti moje suze. (SPH XVI, str. 165)*

5) Metaforu TUGA JE DAR spomenuli smo u prvoj skupini, a pojavljuje se i u Vetranovićevoj nadgrobnici *U smrt jedne kreposne djevice*. Tuga je percipirana kao dar koji smrt daruje ožalošćenima. Kao alternativni deskriptivni izraz koristi se imenica *boles*:

*što svijetu dâ boles, što saj svijet razcvili,
ter slavno taj ures s dušicom razdili (KOL I, str. 175)*

6) TUGA JE BOLEST – u uskoj je vezi s metaforom TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), koja je pak u vezi s TUGA JE OTROV, na što ukazuje i spomenuta etimologija riječi. Izrečena je posredno – protuotrov tuzi za života je bila pokojnica:

*Prislatki ne govor zamuknu već u vik,
ki bijaše razgovor i tuzi svakoj lik. (SPH XXI, str. 162)*

6.3.1. Nagrobnice posvećene muškoj osobi

Vetranovićeva *Nadgrobnica gospodinu Dum Antunu Lučiću* miješa tipove žanra nadgrobnice, a tuzi u njoj nije bilo mjesta. Panegirički se slave zasluge pokojnika, a zbog njegove dobi očito nije potrebno tugovati:

*gdje kosti i tielo redovnik izbrani
u brime dozrilo pod pločom nastani,
(...)
ne moj vam trudno bit s molitvom skrušenom
ovi grob pokropit vodicom blaženom
i rieti: blažen bio, bez konca po sve dni,
koga je poklopio ovi grob kameni. (SPH III, str. 205)*

Slične su joj jedine dvije nadgrobnice Hanibala Lucića. Posvetio ih je dvama vlastelinima – hvarskom (Petar Golubinić) i splitskom (Jeronim Martinčić). Tuga je u obje nadgrobnice iskazana jednako: opisom ponašajnih reakcija plakanja i uzdisanja. Nadgrobnica naglašava njihova dobra djela na ovome i vječni život na onome svijetu:

Nadgrobnica Petra Golubinića, hvarskoga vlastelina	Nadgrobnica Jeronima Martinčića, splickoga vlastelina
<i>Da bi cić zalihe dobrote tko kada mogal bit od tihe kimi smrt ne vlada, mogaše taj biti pravo do istine,</i>	<i>Prem ako naglime porazom smrt udri tebe, Jeronime Martinčiću mudri, i blago jest tebi, li će tva živiti</i>

<p><i>Golubiniću ti Petre gospodine,</i> (...) <i>Toj muži svidiće, toj žene, toj dica,</i> <i>ter oči svim soče za tobom i lica.</i> (...) <i>i plaću dobrota Petrova i vira</i> <i>najti će života gdi se ne umira.</i> <i>Imenom do tada živit će meu nami,</i> <i>i kad Hvara grada ne bude ni kami. (SPH VI,</i> <i>str. 291)</i></p>	<p><i>i duša na nebi i slava na sviti.</i> <i>Veliki razum tvoj tako je dostojal</i> <i>i kripost o kojoj vazda si nastojal,</i> <i>da 'vo plač dodija Splicićanom s uzdasi,</i> <i>jer jim najsvitlija svića se ugasi. (SPH VI, str.</i> <i>292)</i></p>
---	--

Dvije je nadgrobnice Antun Sasin posvetio prijatelju Dživu Buniću. I dok je druga nadgrobnica (*U smrt istoga*) konvencionalna, bez iskazivanja tuge, prva nadgrobnica na različite načine iskazuje tugu. Na razini leksika koriste se ekspresivni (*jaoh*) i doslovni deskriptivni izrazi (*tuga* i *žalost*). Nadgrobnica započinje figurom isticanja točnoga datuma i proročanskim snom iskaznoga subjekta, čime se pojačava nadolazeća tuga. Tuga se naslućuje i oslikavanjem zatamnjena krajolika. Nakon toga iskazni subjekt susreće vilu koja gestama asocira na smrt i tugovanje: žalosna facijalna ekspresija, crnina, plač, jauk te ekstremne ponašajne reakcije deranja lica i čupanja kose. Takva prozopografija vile djeluje na iskazni subjekt pa on i prije loših vijesti osjeća tugu (tjelesna slika razdvajanja srca). Vila mu govori da za Dživom, zbog njegovih dobrih djela, tuguje čitav Dubrovnik, ali i priroda. Vilin iskaz pojačava se anaforam: »Vas grad za ním tužan bješe, / vas grad za ním plače i huka« (s. 53–54). Iskazni subjekt autoru (Antunu Sasinu) priskrbiljuje autentičnost tuge obraćanjem u trećem licu jednine (kroz govor vile i posljednjim dvama stihovima):

Na dvadesti i šes bješe
od oktumbra, a osvitaše
srijeda, a sunce istjecaše,
strahovit san mene steže,
ter huda čes, ka me smeta,
gdje u miru i u goju
ja počivah u pokoju,
sit ovoga trudna svijeta.
U san mi se, jaoh, činaše,
da ja letim iz visine
niz veoma vrle stine,
rijeka iz kijeh istjecaše.
 (...)
 Taj čas dunu iz planine
vihar, tere taj dub lijepi
vas s žilami iskorijepi
i obori niz tej stine.
Kako tužan ja toj vidjeh,

da ću taj čas poginuti,
boles srce mē oćuti,
od straha se ja probudih.
(...)

Toj zamjerih, lijepa vila
gdi žalosno tužna staše,
grozne suze utiraše,
na suh se pañ naslonila;
crnijem velom pokrivena
tere plače i jauka,
gdje uzdiše i gdje huka,
dere lica ñe rumena.

Kad sagledah ñe ljeposti,
gdje žalosna takoj stoji,
srdašce se moje razdvoji
od tužice i žalosti,

i raspade sve u peće,
kad me zazva: »Tužni Sase,
da ti kažem tužne glase«,
uzdišući meni reče,
»jučer prođoh priko grada,
to t' žalosna mrtva nose
tvoga Dživa; moje kose
sve istregah tuj od jada.
(...)

među kori od anđela
za ñegova dobra djela
puti čista jak snijeg bijela
duša stoji sad vesela,
gdje će u vijeke pribivati,
a ovi svijet ništo nije.«
Sasin ga će vijek plakati,
dokoli ga grob prikrije. (SPH XVI, str. 162–163)

U pseudosonetu Dinka Ranjine *U smrt Ćanbatiste Marije* tuga je iskazana ekspresivnim izrazima *jaoh* i *vaj* te metaforom TUGA JE SPREMNIK. Iskazni subjekt obraća se smrti i naglašava utjecaj umrloga na njegov život. Osim trenutačnog, iskazni subjekt spominje i prošle gubitke. Nadgrobnicu završava motivom *mors nivelatrix*:

Ne bi li zadosti, da mene rastavi
s onome liposti, koju svit vas slavi?
nu me, jaoh, razdili s tizime jošte pak,
ki moj duh usili, da slidi pravi zrak,
ćlovika ki vodi put vječne visine,
u kom se nahodi mir svake istine.
O smrti jadovna, žestoka, zla smrti,
tvoja stril otrovna zlo ti me usmrti!

*čemer tvoj nemili pun plača svakoga
tvrdo ti ucvili, vaj, mene neboga!* (SPH XVIII, str. 186)

Nadgrobnica Dominka Zlatarića *U smrt gospodina Andruška Nemačića, gospodinu Niku Ćuka Nalješkovića* jedna je od zanimljivijih nadgrobnica našega korpusa. Iskazni subjekt koristi eufemizam »vječni san«, a potom se dosta kritički obraća ožalošćenome Nalješkoviću, nazivajući njegove tužbe taštım, ali i pomalo naivnim načinom suočavanja s gubitkom. Iskazni subjekt Nalješkoviću sugerira izlazak iz stanja pasivizacije pjesničkim stvaralaštvom koje će se temeljiti na pohvali vrline umrloga, a što će umrlome osigurati slavu »pod nebi«. Iskazni subjekt koristi glagole *piši, reci, kaži, pobroj*, što ukazuje na proces pisanja književnog djela. Na taj način nadgrobnica postaje metaepitaf:

*Zaspavši vječni san NEMAČIĆ dragi tvoj,
ti živeš nemiran u tuzi čemernoj.
Jeda li suzami, ne pristav ke roniš,
i taštım tužbami oživit ņega mniš?
(...)
Nu pokle vratiti nije ga moć, počini
tere mu živiti imenu daj čini.
Piši da pravi drum slidil je u svemu,
rec' nauk i razum ki bješe u ņemu;
kaži da prijateļe srčano ļubļaše,
i razlog da žeļe ņegove vladaše,
i tuđer ostale ņegove sve pobroj
kriposti i hvale kojih mal nije broj;
jer hvalam takima slovit će pod nebi,
čim Febov dub ima zelen lis na sebi.* (SPH XXI, str. 156)

Zlatarićeva nadgrobnica *U smrt gospodina Mara Jerkulića, gospodinu Franu bratu ņegovu* jedna je od nježnijih i odmjerjenijih konsolacija u korpusu. Tuga iskaznog subjekta u potpunosti izostaje pa je njegova angažiranost usmjerena na tješenje ožalošćenoga. Iskazni subjekt u tom je poslu vrlo pažljiv – usporedbom iskazuje, u osnovi nemilosrdan, motiv *memento mori*, a u govoru o umrlom služi se epitetima i posvojnım zamjenicama. Osim toga, iskazni subjekt pokazuje razumijevanje za tugovanje, koje se inače smatra nerazumnım, jer Dubrovnik njegovom smrću gubi vrlo čovjeka i suca:

*Ti tužiš, jer ođe tvoj vrijedni brat saj svit,
na svrhu ki dođe, na ku svak ima prit.
Sve na svoj konac gre, ne postav čas jedan,
jak rike u more tekući noć i dan.
Gradovi ore se i brda kamena,*

i svaka stire se svitovna spomena.

(...)

*Tko život provodi pravedno na sviti
po smrti odhodi u taj stan čestiti
u kom sad pribiva vesel brat dragi tvoj
i dobra uživa, kim se jur ne zna broj.*

(...)

*Ako li velika šteta ka gradu bi,
gdi toli človika hvaļena izgubi,
čini ti nepristav žalosnu pribivat,
ti imaš, dim uprav, zašto plač prolivat,
jer skoro neće bit u mjestu ovemu
sudac tač poglavit, ni sličan čim ņemu. (SPH XXI, str. 157–159)*

U nadgrobnici *U smrt gospodina Andrije Meknića* Dominka Zlatarića iskazni subjekt pokazuje da je riječ o osobnoj tuzi obraćanjem pokojniku u drugom licu jednine, a njihova bliskost iskazana je naglašavanjem prijateljstva. Iskazni subjekt tuguje za mladošću umrloga i nedoživljenim danima koji su se »obratali u žalost« (ontološka metafora). U posljednjim stihovima obraća se ovozemaljskom životu te njegovoj nestalnosti i prolaznosti, služeći se Petrarčinom usporedbom o magli koju vjetar rasprši:⁹⁸

*Istom cvit zeņaše od tvoje mladosti
kad ti drum slijedaše od prave kriposti,
prijateļu, po komu tač vješto gredijaše,
da slatki svakomu razgovor ti bijaše*

(...)

*Ali se sve ovoj u žalos obrati,
pokle smrt život tvoj naglo tač prikрати,
ter pade jakino posječen viti bor,
ufanje jedino i vas naš razgovor.
O koli, svite, lip nami se ti činiš,
a trpiš kratak hip, ter mnogijeh prihiniš?
pravo se može rit, u bitju da si tvom
prolitņe ruže cvit i magla prid vitrom. (SPH XXI, str. 163)*

Dva su »nadgrobja« u *Pjesni razlike* Dominka Zlatarića naslovljena *Nadgrobje N. N.*, od kojih je prvo (Pjesan XLI.) posvećeno muškoj osobi. Iz tri osmeračka katrena saznajemo da je umrli bio lijep i mlad (»bivši tač lijep ditić«). U epitafu se pokojnik uspoređuje s antičkim ljepotanima Hijacintom i Narcisom, a smrt mu »žicu zlatijeh dni pririza«. Budući da je njihova smrt izrodila

⁹⁸ Josip Torbarina, *Talijanski utjecaji na pjesnike Dubrovačke Republike*, str. 473. Torbarina pogrešno navodi da Zlatarić tu usporedbu koristi u epitafu posvećenom sinu.

cvjetove (zumbul i narcis), pokojnik se obraća putniku da njegov grob skvasi suzom ne bi li i iz njegova groba niknuo cvijet.

Zlatarićevo *Nadgrobje Buća Plovdiňanina* (Pjesan LXX.)⁹⁹ atipično je u cijelom korpusu zbog satiričnosti i šaljivog raspoloženja. U njemu se pokojnik obraća putniku i savjetuje ga da zimi ne putuje pijan pa tako saznajemo kako je umro Buć:

*Ako syjet koristan, putniče, vazet hoć,
nikako nemoj pjan putovat zimňu noć.
S toga ja Buć umrih, ter tuđin u tuđoj
ukopan zemľi bih, ostavuć Plovdin moj.* (SPH XXI, str. 205)

I dok je nadgrobница posvećena ocu polemična, druga Mažibradićeva nadgrobница u korpusu tugu iskazuje mnogo senzibilnije. Da je očito riječ o Horacijevu prijatelju dokazuje uzvik *jaoh* te doslovni izrazi *tuga*, *žalost*, *jad*, ali i *gnjiv*.¹⁰⁰ Iskazni subjekt koristi konceptualne metafore TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE SPREMNIK. Tuga je pojačana mladošću preminulog:

*Ako plač žalostiv od vika i jade
ćutil si i gork gnjiv, Dubrovniče grade,
plači sad zadosti Gjiva Fačendića,
svom vriednom mladosti uresna plemića.
Smrt ga zla poplesa, jaoh! nam ga ugrabi,
za uresit' nebesa, za saj sviet er ne bi.
Prah njegov pokriva ovi grob kameni,
a duh mu uživa, gdi su svi blaženi.
Tim ga svak požali, i sa mnom prosuzi,
pokli smo ostali bez njega u tuzi.* (SPH XI, str. 145–146)

6.3.2. Nadgrobnice posvećene ženskoj osobi

Promotrimo sada nadgrobnice pisane povodom smrti ženske osobe, nadgrobnice pisane ožalošćenoj ženskoj osobi ili nadgrobnice u kojima je iskazni subjekt ženska osoba.

⁹⁹ »U nekoliko pjesama (br. 63 i 70) Zlatarić se pokazuje kao dobar pjesnik burleski slijedeći i na taj način dugu tradiciju dubrovačke književnosti«. Josip Torbarina, *Talijanski utjecaji na pjesnike Dubrovačke Republike*, str. 484.

¹⁰⁰ Ljutnja je jedna od emocionalnih reakcija na gubitak. Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, str. 84.

Prva od njih je Vetranovićeva pjesma *U smrt jedne kreposne djevice*.¹⁰¹ Iz nadgrobnice ne saznajemo tko je pokojnica, ali saznajemo da njezina ljepota bješe »anđelska«. Tuga je iskazana ekspresivnim izrazom *vaj*, imenicama *tuga*, *žalost* i *boles*, opisom cviljenja ožalošćenih te metaforom TUGA JE SPREMNIK. Iskazni subjekt na više mjesta pokojnicu uspoređuje s cvijetom i svjetlošću, služi se elativima (»cvijet pribili«, »prislavna gospoja«), a za njom, osim ljudskoga stvora, žaluje i prirodni svijet:

*Ne samo djevice žaluju taj pozor,
ner zvijeri i ptice i ostali svaki stvor
i sve što na saj svit višnji Bog satvori,
a navlaš svaki cvit u poļu i gori,
zašto je cvijet bila mirisa rajskoga,
s kojijem je gojila blaženstvo od Boga.
Žale ju dubrave, žale ju svi luzi
i svaki lis trave ostaje u tuzi (KOL I, str. 175)*

Vetranovićeva pjesma *U priminutje gospođe Dive, druževnice gospodina Saba Menčetića, vlastelina dubrovačkoga, M. D. LX*. sadrži petrarkistički opis umrle Dive, a iskazni subjekt naglašava njezin patricijat kao jedan oblik vrline. Tuga je iskazana ekslamacijama *vajmeh* i *vaj meni*, suzama i uzdisanjem te korištenjem konceptualnih metafora TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE BOLEST. Mijenjanjem fokalizacije iskaznoga subjekta prikazuje se tugovanje muža za ženom. Ono je prepuno nježnih ljubavnih vokativnih sintagmi koje otkrivaju narav njihove veze, retoričkih pitanja u drugom licu jednine kojima se izriče nepovratnost gubitka, posvojnih zamjenica, elativa i ljubavnih epiteta, pa nadgrobnica dobiva karakter tužbalice:¹⁰²

*verni drug najliše, gdi taj trud razbira,
ter grozno uzdiše, a suze otira,
veleći: vaj meni, gdi je moje uzglavje,
gdi je moj cvijet rumeni i vječno ufanje,
gdi je moje uzglavje i anđelska dobrota
i pokoj i zdravje od moga života?
Bijela golubice pritiha i blaga,
o verna grlice i jerlo pridraga,
reci mi Boga rad, uresu izbrani,
kamo se, vajmeh, sad od roda zastrani (KOL I, str. 191–192)*

¹⁰¹ »Prožeta je razmišljanjem o snazi smrti. Česta su apostrofiranja smrti i retorička pitanja«. Krešimir Šimić, *Remeta*, str. 185.

¹⁰² Franičević tu Vetranovićevu nadgrobnicu naziva tužbalicom. *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 347.

Konsolaciju vječnoga života izgovara iskazni subjekt (Điva postaje vidljiva svjetlost na noćnom nebu), ali i umrla, koja se obraća suprugu i daje mu pouke za čestit život koji će ga združiti s njom:

*Tijem ako ć' dobit raj na pravdi prid Bogom,
pravdom se oružaj i dobrijem razlogom,
i ako ćeš od Boga blaženstvo dobiti,
napitaj gladnoga i žednu daj piti,
odeđi nagoga i sužna slobodi,
utješi plačnoga i slijepa provodi* (KOL I, str. 195)

Tuga iskazana u nadgrobnici *Nikola Nalješković u smrt jedne djevojčice koja umrije na 17. marča 1565.* zapravo je tuga »djevice s osmoga neba«,¹⁰³ koja zbog nepravde na svijetu bježi pa Bog, znajući da na Zemlji postoji druga, uzima ju i pretvara u zvijezdu. Budući da je tako, iskazni subjekt smatra da ne treba odveć žaliti:

*Zgar s neba osmoga pozrivši djevica,
svakoga razloga i pravde kraljica,
vidjevši na svit saj da pravde nije sad,
svrnu se sva u vaj, u čemer i u jad.
(...)
Nu znavši da ovdje djevica jes druga,
prilika kojoj nije pod nebom ni druga
dostojna koja i na mjesto tej bila,
majci ju ugrabi i ocu iz krila,
prislavnu nje gizdu i ures gizdavi
svrnuvši u zvizdu, gorje ju postavi.
Tijem nitkor ne žali da ju Bog proslavi,
neg er ste ostali na zemlji bez nje vi,
danu ću razgovor i tomuj rit vam ja:
viđte ju gdi odzgor svu dragu noć vam sja.* (NN, str. 326)

Dvije nadgrobnice korpusa pripadaju Marinu Držiću, a posvetio ih je istoj osobi – Fjori Šumičić. Obje su nadgrobnice koncipirane oko značenja njezina imena pa se na više mjesta umrla Fjora uspoređuje sa cvijetom. Takav se postupak može shvatiti kao uobičajeno služenje petrarkističkim leksikom, ali i kao dovitljivi ludizam.¹⁰⁴ U objema nadgrobnicama iskazni je

¹⁰³ Moguće je da je riječ o motivu preuzetom iz Danteove *Komedije* jer je osmo nebo u njegovoj koncepciji svijeta ispunjeno zvijezdama i sazviježđima. Dante Aligijeri, *Božanstvena komedija*, preveo Dragan Mraović, Dereta, Beograd, 2013, str. 16.

¹⁰⁴ Torbarina o Držićevim nadgrobnicama sudi ovako: »Bolje su od ljubavnih one pjesme što poslije njih slijede, uglavnom prigodnice. Tu su prije svega dvije pjesme (br. 20 i 21) spjevane prigodom smrti poznate dubrovačke ljepotice Cvijete Šumičić (umrla 1549) (...) Držić se igra imenom Flore ili Fjore koja je u stvari cvijet, kao što će

subjekt umrla Fjora. U prvoj se obraća gizdavoju mladosti »ka grozne suze treš«, a u drugoj putniku. Tuga je iskazana doslovnim deskriptivnim izrazom *dreselje*, opisom plakanja i konceptualnom metaforom TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA). Konsolacija se sastoji od saznanja da Fjora uživa vječni život koji se stječe po duhovnoj, a ne tjelesnoj ljepoti:

<p>U smrt od Fjore Martinove Šumičić</p> <p><i>Gizdava mladosti, ka grozne suze treš za mojom liposti i priku smrt kuneš, koja ktje potlačit u vrime, kad ctieše mladosti moje cvit, kim se svit resieše, kad sjaše me lice meu lipim vilama kako no sunačce meu svitlim zvizdama, tej suze ustavi, suze su tej zaman, jer u višnoj slavi uživam vječni dan, (...) I ako telesnom lipotom slavna bieh, na nebu duhovnom ljepša sam vila svieh, ku prika huda smrt izagnana s nebes ne može vik satrt; vječni he život jes. A i ti ć, mladosti, sjemo doć, a ne mniš, za što u tamnosti telesnoj sanak spiš; ma oči otvori i djeluj djela taj, sa mnom da i ti gori uživaš vječni raj... (SPH VII, str. 16–17)</i></p>	<p>Epitaphio</p> <p><i>O koji gledaš sad, gdje je ovdi cvit proctil, na zemlji ki nikad priđe se nđ vidil, lipotom ki cvitja dobiva ostala, dragoga prolitja ki je sad sva hvala. Bila sam mladica, koja se zвах Fjora, sva kako ružica ku goji zgar zora, koja se mogah rit meu svitlom mladosti svim dobrom slavni cvit oda svih liposti; ma višnji na nebi vidiv me, pravo dim, uzet me ktje sebi, da mu raj uđudim. Tad u plaču osta svit kako kad sunačce od zemlje bude odnit zimni dan svo 'e ličce; i za plač od svita utješit višni zgar za Fjoru od cvita stvori mu ovi dar. (SPH VII, str. 17)</i></p>
---	---

Žalos ljuvenice u smrt Pava Torelli Antuna Sasina posvećena je prijatelju, no ispjevana je iz perspektive njegove voljene. Tuga je iskazana repeticijom različitih ekspresivnih (*jaoh, joh, ah, vajmeh*) i doslovnih deskriptivnih izraza za tugu (*tuga, žalos, dreselje, vaj, bolest*), ali i konceptualnih metafora TUGA JE SPREMNIK, TUGA JE PROTIVNIK, TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM. Osim toga, nailazimo na opise manifestacije tuge, kao što su plakanje i cviljenje, »ljuvenica« se u iskazu služi i metonimijama za umrloga (ruke, oči i sl.), poziva prirodu da s njom tuguje, ali i da ju ubije jer želi smrt, što se češće javlja u nadgrobnicama članovima obitelji. Žalovanje je u jednom katrenu ukrašeno poliptonom. Marin Franičević smatra da monolog ljuvenice podsjeća na najbolje narodne tužbalice te da bi, da je kraća, bila jedna od najboljih nadgrobnica starije hrvatske književnosti:¹⁰⁵

se nekoliko decenija kasnije Tasso igrati u sonetima i madrigalima spjevanim u čast Cvijete Zuzoričeve«. Josip Torbarina, *Marin Držić, pjesnik*, u: *Kroatističke rasprave*, str. 139.

¹⁰⁵ Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 513.

*Pokli srećno me veselje
obrnu se sad u žalos,
pokoj dragi u dreselje,
što će tužna već ma mladost?*

*Ah, ljeposti mojih oči,
vi ste mi ovo sve zadali,
k kamenoj ste pošli ploči,
ter ste š home nica pali.
(...)*

*U najljepši cvijet mladosti
ti ga meni srčno uze:
ah, ne mogu od žalosti
ustaviti moje suze.*

*Plač vrh plača tužnoj meni,
tuga tugu, jaoh, pokriva:
jeli ijednoj gore ženi,
ka u tminah sad pribiva?*

*Najprije mi braca uze,
još me s drazijem, joh, razdijeli,
obrnu oči me u suze
pak dotuži ovoj vili.
(...)*

*Plač'te sa mnom, gorske vile,
ne hodite k ravnu poļu,
plač'te sa mnom, tmaste spine,
moju tugu i nevoļu.*

*I sva cvijetja, sve zeleni,
izgubiste lijepe ruke,
najgore je tužnoj meni
trpjet ove sada muke.*

*Plač'te sa mnom, gusti luzi,
i vi, guste sve dubrave,
požalite mene u tuzi,
ki me plači gorki dave. (SPH XVI, str. 164)*

Dvije je nadgrobnice Dominko Zlatarić ispjevao povodom smrti Linje Jerove Klisović. Prva je nadgrobnica (*U smrt gospođe Liñe Jerove Klisović*) grafički sonet, a smrt je, možemo reći, petrarkistički eufemizirana – mrak obujmi sjajne oči, a tamno bljedilo (oksimoron) obraz rumen i bijel. Tuga je iskazana konceptualnom metaforom TUGA JE SPREMNIK, a za Linjom (vilom) tuguje Ljubav, ali i živi i neživi svijet. U drugoj nadgrobnici (*U smrt iste*) iskazni je subjekt njezin suprug. Slično kao u Vetranovićevoj nadgrobnici gospođi Đivi, iskazni se subjekt u izricanju tužbe služi retoričkim pitanjima, ekspresivnim izrazom *jaoh*, posvojnomo zamjenicom i vokativnim zazivom:

<p>U smrt gospođe Liéne Jerove Klisović</p> <p><i>Dali je smrtni mrak objumil dvije oči kih biješe svitli zrak od sunca s istoči, i tamno bljedilo po način nemili obraz taj pokrilo rumeni i bili?</i> (...) <i>gluha smrt prikrati; ter Ľubav najbrže vazam luk svoj zlati prilomi i vrže i plamen ugasi i prosu sve strile, ter plače s uzdasi nad licem od vile. Groznijem se suzami sve živo umiva, i zemļa i kami u tuzi pribiva... (SPH XXI, str. 150–151)</i></p>	<p>U smrt iste</p> <p><i>»Gdje si, mâ svitlosti, životu slatki moj? Koje sad tamnosti skriše mi pogled tvoj, neka ja plačući uzdišem po vas dan i vapim zovući tve ime a zaman? Gdi je sad taj ures i pozor veseli od koga dražu čes srce ovoj ne želi?</i> (...) <i>KLISOVIĆ ovakoj za Ľubi cvijeļaše, »LEONORA!« i u toj »LEONORA!« sved zvaše. (SPH XXI, str. 151)</i></p>
---	---

Zlatarić je dvije nadgrobnice posvetio Bartolomeu Pescioniju, suprugu Cvijete Zuzorić. Prva je nadgrobnica (*U smrt gospodina Bartolomea Pešona*) posve konvencionalna prigodnica koja sadrži pohvalu lika i djela preminulog Bartolomea. Druga je nadgrobnica (*U smrt istoga, gospođi Fiori Zuzorić ženi njegovoj*) za naše istraživanje zanimljivija, posebno jer prikazuje tugovanje žene. Tuga je iskazana doslovnim deskriptivnim izrazima *žalost* i *boljezan*, konvencionalnim metaforama TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE SPREMNIK te mnogim opisima tugovanja, od uobičajenog plača, suza i cviljenja do ekstremnijih reakcija na gubitak, kao što su trganje (čupanje) kose i grđenje lica (obraz). Opisuje se korota, čega je simbol crna odjeća. Iskazni subjekt ne propušta priliku naglasiti ljepotu ožalošćene žene po kojoj bijaše poznata, ali pokazuje i odmjerenu dozu sućuti u konsolaciji:

*Ńega ti u mlados najljepšu smrt uze,
a našu svu rados obrati u suze;
jer s tobom plač dili svaki duh videći
tvu lipos gdi cvili u crnoj odeći.
I mramor cijepa se za žalos u sto dil,
čim trgaš tve vlase i grdiš obraz bil,
obraz taj ki uprav ovdi nam čini znat
što pomña i narav i nebo može zdat.
Tko draga zgubi tač (ne tajim toga ja),
s razlogom tvori plač u tughah bez broja.
Nu način sve ima, i tužit vas vik svoj
tvojoj se ne prima vridnosti neizmijernoj. (SPH XXI, str. 154–155)*

U Zlatarićevoj nadgrobnici *U smrt Kate Ğonkove Ruļičić* javlja se uobičajeni petrarkizam za nadgrobnice posvećene ženskim osobama. U tom pseudosonetu tjelesna i duhovna ljepota umrle »vile« opisana je ustaljenim rječnikom – gizdavost, sjajne oči, sladak govor, razum, čast,

krepost itd. Ponovno se nakon smrti pokojnica pretvara u (najsvjetliju) zvijezdu. Tuga je iskazana ekspresivnim izrazom *jaoh*, leksemima *tuga* i *žalost* te metaforama TUGA JE PROTIVNIK i TUGA JE BOLEST, no ništa od navedenog nije u službi isticanja osobne tuge iskaznog subjekta:

*Hrlo ti radosti svjetovne, jaoh! minu,
a trpe žalosti i nikad ne ginu.
Gizdava ona vil pusti duh, koja moć
imaše u dan bil obratit mrklu noć
(...)
Prislatki ne govor zamuknu već u vik,
ki biješe razgovor i tuzi svakoj lik.
(...)
pače ju čini prit kralj višni u dvor svoj
i zvijezdu satvorit najsvjetlju htje u noj. (SPH XXI, str. 162)*

Četiri pjesme u *Pjesni razlike* Dominka Zlatarića napisane su povodom smrti ženske osobe – premda ne znamo točan identitet umrlih, dvjema znamo imena (Vica i Margarita), dok su dvije nadgrobnice označene inicijalima (F. P. i N. N.). U *smrt F. P.* najzanimljivija je jer zapravo sadrži iskaz tuge. Ona je zanimljiva i jer je obavijena velom misterije. Naime, neki su povjesničari smatrali da ju je Zlatarić posvetio Cvijeti Zuzorić, odnosno Fiori Pescioni, koja je bila »njegova Laura«. Međutim, Cvijeta je doživjela duboku starost i umrla mnogo godina poslije Zlatarića. Za vrijeme ilirskoga pokreta Ivan Kukuljević Sakcinski u romantiziranoj biografiji Cvijete Zuzorić, objavljenoj u *Danici* pod nazivom *Flora Zuzorić, čartica iz historie ilirske književnosti XVI. veka, od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, koja nije faktografski ovjerena, prilaže Zlatarićevu nadgrobnicu navodeći da ju je posvetio toj poznatoj ljepotici.¹⁰⁶ Odjeke takvoga dešifriranja pronaći ćemo i u našem izvoru (edicija *Stari pisci hrvatski*), ali i kod Kombola (*Talijanski utjecaji u Zlatarićevoj lirici*, str. 245).

Iako postoji mogućnost da je Zlatarić fingirao njezinu smrt za potrebe izricanja ljubavi epitafom, jer estetizacija smrti ženske osobe nije neuobičajen postupak, njegovu ćemo nadgrobnicu analizirati preko teksta koji je pred nama, a on nam govori samo da je posvećen ženskoj osobi. U tom smislu on nije drukčiji u odnosu na slične tekstove, no treba reći da je tuga iskaznoga subjekta nešto izraženija. Ona se iskazuje ekspresivnim izrazima *jaoh* i *o*, imenicama *tuga* i *žalost*, ponašajnom reakcijom cviljenja te metaforama TUGA JE SPREMNIK,

¹⁰⁶ Valter Tomas, *Zlatarićev »Zbogom Cvijeti Zuzorić« između »Danice« (1835.–1849.) i »La Dalmazia« (1845.–1847.)*, *Croatica et Slavica Iadertina*, 7/1, Zadar, 2011, str. 93.

TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA) i TUGA JE PROTIVNIK. Pokojnica se naziva vilom, naglašava se njezina ljepota, a za njom tuguje i priroda:

*Jak oblak pun tmine kad nebo prikrije,
ter ljeti o pol dne grad i daž prolije,
sve lice promini u strahu nerednom,
gdi se noć učini i zima ob jednom
(...)
Umri, jaoh, draga vil; ne sunčan obraz lip
strašno je mrak prikrił prije reda u mal hip.
(...)
O riči medene! o oči vesele!
Ovo su, jaoh! mene sve tuge zle spele,
ter cvilim sveđ misleć, ki će moj život bit,
ne ufav ovdi već gledat vas ni slišit. (SPH XXI, str. 187).*

U preostalim trima epitafima (*Nadgrobje Vice*, *Nadgrobje N. N.*, tj. Pjesan XLII i *Nadgrobje Margarite*) tuga je iskazana u natruhama ili nikako. Nadgrobnice su pisane osmercem sa shemom rime *abba*. U *Nadgrobju Vici* govori se o smrti mlade djevojke za kojom »od žalosti svak prosuzi«, u *Nadgrobju N. N.* putnika s obavještava o »mladoj pastjerici ka imaše lijepo lice« i poučava motivom *memento mori*, a u *Nadgrobju Margariti* naglašava se ljepota pokojnice koja će biti slavna dok je svijeta i vijeka.

Opisane manifestacije tuge vrlo su oskudne i neefektne – u prvome redu to su tjelesno-ponašajne reakcije plakanja, uzdisanja i cviljenja. Možemo reći da se pojavljuje i misaona reakcija osamljenosti, ali samo u tako oblikovanim nadgrobnicama da se pozicija iskaznog subjekta premješta s autora na supruga umrle ženske osobe. Ekstremnije i potresnije reakcije na gubitak javljaju se kad je osoba koja žaluje žena: jaukanje, hukanje, deranje i nagrđivanje lica (obraza), čupanje kose te nošenje crne odjeće kao simbolički prikaz tugovanja.

I u posljednjoj našoj skupini tuga je određena pitanjima tko je umro i kakva je narav emocionalne veze s pokojnikom. Kada su u pitanju utjecajni ljudi (muškarci) nekoga kraja (Dubrovnika, Hvara ili Splita), tada je tuga stavljena po strani, a njezino mjesto zauzima isticanje zasluga kojima je pokojnik zadužio zajednicu. Kad iskazni subjekt piše »u smrt« bližega poznanika i prijatelja (npr. kao Sasin, Ranjina, Zlatarić ili Mažibradić), tuga je tada subjektivnije i toplije iskazana. Slično je i kada je tekstualni adresat ožalošćena osoba. Nije rijetkost da posao koji su obavljali pokojnici bude izvor tuge u smislu da se takav, primjerice sudac, više neće ponoviti.

Kad se piše »u smrt« ženske osobe, iskazni subjekt ponekad prepušta mjesto supruzima i njihovu lamentiranju. Redovno se ženska osoba opisuje petrarkističkim sredstvima, naglasak je na njezinoj vanjskoj i unutarnjoj ljepoti, a nakon smrti česta je astralna metamorfoza (zvijezda ili vidljiva svjetlost na nebu). Kad je ožalošćena osoba žena, tada dolazi do ekstremnijih reakcija na gubitak, ali i društveno uvjetovanih, ritualnih načina tugovanja.

7. DODATAK: NADGROBNICA KRAGULJCU

U Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u rukopisu I a 36, sačuvana je adespotna nadgrobna posvećena kraguljcu (lovačkom jastrebu). Budući da ne znamo kojem razdoblju pripada, spominjemo ju tek kao kuriozitet jer je to jedina – sada poznata – nadgrobna na hrvatskom jeziku posvećena životinji. U petoj knjizi *Arkiva za povjesnicu jugoslavensku* među popisanim rukopisima na hrvatskom jeziku u vlasništvu Ivana Kukuljevića Sakcinskog, u rukopisu 165. *Dubrovačke razne pjesme*, pod rednim brojem 6 navedena je *Nadgrobna Kraguljcu*.¹⁰⁷ Ona se nalazi među drugim renesansnim i baroknim djelima. Iako je autor nepoznat, možemo pretpostaviti sljedeće: prvo, da je autor volio životinju (ili bolje: životinje) i drugo, da se bavio lovom. Za jednoga renesansnog pjesnika sa sigurnošću znamo da se bavio gospodarstvom, lovom te uzgojem biljaka i životinja, a to je Maroje Mažibradić Šuljaga.¹⁰⁸

Sadržajno, nadgrobna je spoj epitafa i pjesme »u smrt«. Pisana je osmercem i obgrljenom rimom. Možemo prepoznati karakterističan ekspresivni izraz za tugu (*vajmeh*). Nadgrobna je pisana u panegiričkom tonu, a iskazni subjekt služi se prvim licem jednine pa nadgrobna nije bez emocija. Činjenica da je netko nadgrobnicu posvetio ptici ide tomu u prilog.

Nadgrobna u smrt kraguljcu¹⁰⁹

*Letje, hita i počasti
lov brzinom svojijeh krila,
ali, vajmeh, smrt nemila
sad ti naglo čini pasti!*

*Zato časnoj tvôj spomeni
neka po sve strane svita
među lovnim glas ti oblita
pišem u ovi stup kameni:*

*»Ovdi od luga zmaj počiva,
muña od poļa i promorja,
strah bregova i pogorja,
vrh svijeh ptica koji biva«.*

¹⁰⁷ *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku*, 5, Zagreb, 1859, str. 179.

¹⁰⁸ »Bavio se vrtlarstvom, voćarstvom i cvjećarstvom, a čini se i konjogojstvom i uzgojem lovačkih pasa te povremeno i lovom«. Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, str. 537.

¹⁰⁹ Transkripcija: prof. dr. sc. Milovan Tatarin.

8. ZAVRŠNA ZAPAŽANJA

U analizi nadgrobnica plač, suze, cviljenje i slične reakcije imenovali smo onime što one i jesu – reakcije na gubitak, no one nisu samo to. Zapravo, u dosta slučajeva reakcije funkcioniraju kao konceptualna metonimija. Razlika između konceptualne metafore i metonimije je u tome da je metafora u službi razumijevanja jednog pojma pomoću drugog, dok metonimija ima referencijalnu funkciju pa se jednim entitetom služimo kao zastupnikom drugoga.¹¹⁰ U nadgrobnicama se metonimije koriste po principu DIO ZA CJELINU, pa tako plač i suze, kao uobičajene ponašajne reakcije na gubitak, postaju »zastupnici« tuge. Suze se uglavnom »rone«, »liju« i »prolijevaju«. Ponekad dolazi do simultanoga korištenja konceptualne metafore i metonimije, primjerice »ter u gork plač stavi« (SPH XXI, str. 159), gdje se koriste konceptualne metafore TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), TUGA JE SPREMNIK i metonimija DIO ZA CJELINU.¹¹¹ Primjera konceptualne metonimije je mnogo, a evo ih nekoliko:

*Toj muži svidiće, toj žene, toj dica,
ter oči svim soče za tobom i lica.* (SPH VI, str. 291)

Vila: Zač su se (?) porušile i rek' bi tvore plač? (SPH XI, str. 257)

Gizdava mladosti, ka grozne suze treš (SPH VII, str. 16)

*Sasin ga će vijek plakati,
dokoli ga grob prikrije.* (SPH XVI, str. 163)

*Drazi, što cvilite, jer nas smrt razdili?
Da me sad vidite, ne biste cvilili* (NN, str. 324)

*jer s tobom plač dili svaki duh videći
tvu lipos gdi cvili u crnoj odeći.* (SPH XXI, str. 154)

Međutim, metonimija se ne koristi samo za referiranje na tugu, nego se njome koriste i iskazni subjekti kada se u lamentaciji referiraju na umrlu osobu, primjerice:

*Obrnu se sva mâ slava,
i poginu me veselje,
drage oči, draga slava,
poginuše drage žeļe.
(...)*

¹¹⁰ George Lakoff, Mark Johnson, *Metafore koje život znače*, str. 34.

¹¹¹ Plač, suze, cviljenje i druge manifestacije možemo interpretirati i kao metalepsu, tj. zamjenjivanje uzroka posljedicom. Krešimir Bagić, *Rječnik stilskih figura*, str. 194.

*I sva cvijetja, sve zeleni,
izgubiste lijepe ruke,
najgore je tužnoj meni
trpjet ove sada muke. (SPH XVI, str. 165)*

*da miris priziva taj ploča pribila,
gdi mrtav počiva razgovor od vila. (KOL II, str. 213)*

U analizi nismo detaljnije opisivali orijentacijske metafore, no one su gotovo uvijek zastupljene u konsolaciji. Naime, orijentacijske su metafore utemeljene »u našem fizičkom i kulturnom iskustvu«, a njima se ne razumijevaju emocije, nego se organiziraju čitavi sustavi koncepata. Neki od koncepata koje navode Lakoff i Johnson jesu SRETNO JE GORE; TUŽNO JE DOLJE, ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE; BOLEST I SMRT SU DOLJE, DOBRO JE GORE; LOŠE JE DOLJE, VRLINA JE GORE; GRIJEH JE DOLJE i sl.¹¹² Sasvim je logično da su orijentacijske metafore izrečene u konsolacijama u skladu s renesansnom kulturom i svjetonazorom (RAJ JE GORE). Nekoliko primjera:

*Sad, odkle t' višna moć na nebo čini prit,
a tuge svake oć, ke dijeli tužni svit (SPH XXI, str. 151)*

*s kojim si sad gori u višnji kram i dvor,
Andriji i Gjori za velik razgovor. (SPH XI, str. 188)*

*I razlog s ním side i pravda s neba k nam,
i s nime uzide u višni opet hram. (SPH XXI, str. 158)*

*u anđelskom nasel'ju ter se sad nahodim,
gdi u rajskom vesel'ju vječni mir provodim,
gdi nije čut dresel'je i gdi se ne umira,
ner vječno vesel'je vazda se razbira,
gdi nije čut boljezni, ni gorke žalosti,
anđelske ner pjesni s medenom sladosti (KOL I, str. 193)*

Za izricanje konsolacije¹¹³ ili kao jedan način prevladavanja tuge iskazni subjekti nadgrobnica služe se eufemizmima. Barbara Kružić i Goran Tanacković Faletar eufemizme za smrt istražuju kroz prizmu konceptualne metafore i metonimije te definiraju nekoliko izvornih domena u oblikovanju eufemističnih izraza.¹¹⁴ U korpusu nadgrobnica najčešće se koriste konceptualne

¹¹² Nav. dj., str. 14–16.

¹¹³ Konsolaciju promatramo kao formalni dio žanra nadgrobnice, no ona je ujedno i emocionalna podrška tugujućim ljudima. Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, str. 305.

¹¹⁴ Barbara Kružić, Goran Tanacković Faletar, *Metafora, metonimija, frazem i eufemizam: o čemu govorimo kada govorimo o smrti?*, Jezikoslovlje, 20/2, Osijek, 2019, str. 398–406.

metafore UMIRANJE JE SELIDBA (što je uvjetovano kršćanskim svjetonazorom) i SMRT JE SAN, a nešto su rjeđe metafore ŽIVOT JE DAN i ŽIVOT JE DRAGOCJENI PREDMET. Neki primjeri:

*Eto, ako t' je dan, mladiću primili,
u raju oni stan, ki se dobrim dili* (SPH VI, str. 62)

*da 'vo plač dodija Splicićanom s uzdasi,
jer jim najsvitlija svića se ugasi.* (SPH VI, str. 292)

Smrče se, jaoh! dan tvoj u podne i minu (SPH XXI, str. 152)

*ostavi tešku put, a ne duh u slavni
Abramov pođe skut gdi dobru svrhe ni.* (SPH XXI, str. 151)

*Zaspavši vječni san NEMAŃIĆ dragi tvoj,
ti živeš nemiran u tuzi čemernoj.* (SPH XXI, str. 156)

*Pridragi sinko moj, ki razlog ovo bi,
da oči ovakoj zatvorim ja tebi* (SPH XXI, str. 158)

Kod Vetranovića smo spomenuli topos neizrecivosti koji služi za iskazivanje kakvoće tuge, no topos neizrecivosti nije samo nepronalaženje pravih riječi i manjkavost jezičnog alata. Taj se topos koristi i za »pojačavanje vrijednosti osobe koju treba slaviti«, što se postiže napominjanjem da *svi* sudjeluju u žalosti.¹¹⁵ Primjere tako oblikovanog toposa neizrecivosti mogli smo pročitati u analizi, a evo još nekih:

*Uzdahe ti nose tvoji družbenici,
mlade mome kose, a pisni knjižnici* (SPH VI, str. 63)

*Vas grad za nim tužan bješe,
vas grad za nim plače i huka,
i žalosno svak jauka,
kruna i čas od svijeh bješe.
Koga plaču cvijetja i trave,
zvijeri gorske i ptičice,
drage vile, mē sestrice,
i vas narod sej države* (SPH XVI, str. 162)

*I drobna travica po gori zelenoj
privrati na nica i listak i cvijet svoj
(...)
Kastalija prislataka ter osta u smeći,
gdi Apolo proplaka suzice roneći* (KOL II, str. 205)

¹¹⁵ Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, str. 169.

*Od svud se plač čuje i tužba s uzdasi,
svaki duh tuguje, sve žalos porazi* (SPH XXI, str. 150)

*I naš vas ovi kraj žalostan velmi jes,
komu ti na svijet saj biješe čas i ures.* (SPH XXI, 152)

*Tad u plaču osta svit kako kad sunačce
od zemlje bude odnit zimni da svo'e ličce* (SPH VII, str. 17)

Na primjerima toposa neizrecivosti, ali i tijekom analize pojedinačnih nadgrobnica, mogli smo primijetiti da za umrlim nerijetko tuguje i neživa priroda. Ponekad je žalovanje prirodnoga svijeta iskazano toposom zazivanja prirode, koji je često u službi pojačavanja iskaza.¹¹⁶ U nekim slučajevima na prirodu djeluje smrt oplakane osobe, ali češće se prirodu opisuje kao ožalošćenu ili ju se poziva da podijeli tugu s ožalošćenima. Kao primjere toga toposa navodimo sljedeće:

*jedan drugom gdi se tuži,
i žalosno gdi govori:
»Sa mnom, družo, žalos družo
u zelenoj ovoj gori,
sa mnom tvori jade i cvile,
i boljezni, dragi družo,
(...)
da poznaju gusti luzi,
bistre vode i planine,
da ga željno sve prosuzi,
lijes, kamenje i ravnine,
i živuće sve živine,
cvijetja, trave i ptičice,
vrh svih, družo lužanine,
sa mnom spijevaj sej tužice.«* (SPH XVI, str. 163–164)¹¹⁷

*Plač'te sa mnom, gusti luzi,
i vi, guste sve dubrave* (SPH XVI, str. 165)

*Žale ju planine, svi brijezi i gore,
žale ju ravnine, sve rijeke i more,
pravedno zašto jes, moj Bože prislatki,
da slavan taj ures požali stvor svaki* (KOL I, str. 175)

*Jak oblak pun tmine kad nebo prikrije,
ter ljeti o pol dne grad i daž prolije,
sve lice promini u strahu nerednom,
gdi se noć učini i zima ob jednom* (SPH XXI, str. 187)

¹¹⁶ Nav. dj., str. 98–101.

¹¹⁷ Razgovor slavujā u Sasinovoj pjesmi *Antun Sassi u smrt Marina Držića*.

Konačno, spomenimo i topiku utješnoga govora¹¹⁸ pomoću koje su oblikovane konsolacije nadgrobna. Ta se topika u našem korpusu ostvaruje motivima *mors nivelatrix* i *memento mori* te vjerovanjem u vječni život (*vita post mortem*).

¹¹⁸ Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, str. 86–88.

9. ZAKLJUČAK

Tuga u renesansnim nadgrobnicama iskazana je ponajprije različitim ekspresivnim izrazima (*aj, jaoh, joh, vaj, vajmeh* i *ah jaoh meni*) i doslovnim deskriptivnim izrazima (*tuga, žalos(t), dreselje, jad, čemer, tužba, tužica, boljezan, boles(t), pečal, smeća* i *vaj*). Za iskazivanje i razumijevanje tuge iskazni se subjekti nadgrobnica služe konceptualnim metaforama i metonimijama. Od konceptualnih (konvencionalnih ili pojmovnih) metafora pronašli smo izvorne domene, tj. metafore TUGA JE PROTIVNIK, TUGA JE HRANA (GORKA ILI LJUTA OKUSA), TUGA JE SPREMNIK/TEKUĆINA U SPREMNIKU, TUGA JE TAMA (MRAK), TUGA JE GUBITAK VITALNOSTI, TUGA JE DAR, TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM, TUGA JE (DRUŠTVENO) NADMOĆNA, TUGA JE BOLEST te orijentacijske metafore uvjetovane percepcijom prostora i kulturom, a koje se uglavnom koriste u konsolacijskim pasusima. Konceptualna metonimija u nadgrobnicama funkcionira po načelu *pars pro toto*, stoga neke reakcije na gubitak (plakanje, uzdisanje, cviljenje i sl.) te simboli (crna odjeća) postaju zastupnici tuge, a nerijetko se njome prikazuje umrla osoba (npr. ruke ili oči za osobu). Konceptualne metafore i metonimije važne su nam jer zrcale kognitivni sustav autora i njegovu jezičnu materijalizaciju jedne kompleksne emocije, čija se kvaliteta zapravo ne može replicirati jezikom. Možda je to razlog da u nadgrobnicama, u onim dijelovima kojima je cilj iskazati tugu, nema razvijenijih pjesničkih metafora ili kompleksnijega pjesničkog ornatusa. Tek ponekad se tuga pojačava i ukrašava figurama diktije (anafora, paronomazija, poliptoton) i konstrukcije (aposoiepeza), ili pak figurom isticanja točnog datuma.

Međutim, tuga se ne iskazuje samo doslovnim izrazima ili konceptualnim metaforama, stoga je valjalo pažljivo pristupiti svakoj nadgrobnici posebno. Analiza nam je pokazala da se tuga iskazuje ili pojačava na razini stila upotrebom retoričkih pitanja, eksklamacija, emfatičnih izraza, vokativnih sintagmi, elativa, epiteta, deminutiva, posvojnih i povratno-posvojnih zamjenica, korištenjem nadimaka, naglašavanjem emocionalnih odnosa (obiteljskih ili prijateljskih), toposima utješnoga govora, neizrecivosti i zazivanja prirode, eufemizmima, hiperbolama, tjelesnim slikama, korištenjem prvog i drugog lica jednine, prizivanjem prošlih ili neostvarenih vremena itd. Tjelesne slike najčešće se odnose na srce (npr. razdvajanje srca) jer je srce u svim kulturama percipirano kao simboličko sjedište emocija.

Prema tome, možemo konstatirati da su temeljna pitanja koja utječu na iskazivanje tuge tko je umrla osoba i kakva je vrsta emocionalne veze između umrle osobe i iskaznog subjekta. Ta

pitanja uvjetovala su podjelu nadgrobnica u tri skupine, ali i u dodatne podskupine. Odgovor na pitanja pokazao je sljedeće:

1. Tuga u nadgrobnicama posvećenim obitelji najsentimentalnija je i najintimnija, a posebno u Zlatarićevim nadgrobnicama djeci. Tuga u sastavcima posvećenim pjesnicima konvencionalna je i štura, a nadgrobnicom se nastoji istaknuti pjesnička slava i vrlina umrloga. Nadgrobnice posvećene prijateljima i poznanicima su »negdje između«.
2. Kada je riječ o osobi mlađe dobi, tuga se modelira oko te činjenice, a motivirana je mišlju da smrt mlade osobe remeti prirodni sklad prema kojemu prvo umiru stariji. To se pokazalo u nadgrobnicama posvećenim djeci, mlađim sestrama i rođacima, ali i općenito mladim ljudima.
3. Kada je riječ o osobi starije životne dobi, tuge ili nema ili je iskazana tipičnim deskriptivnim izrazima ili pokojom konvencionalnom metaforom. Tada do izražaja dolazi emocionalna veza iskaznog subjekta s umrlom osobom, npr. razlika u tugovanju za ocem Dominka Zlatarića i Horacija Mažibradića ili tugovanje za vlastitom bakom i starom majkom rođaka u nadgrobnicama Dominka Zlatarića.
4. U nadgrobnicama posvećenim obitelji emocionalna veza između iskaznog subjekta i člana obitelji dodatno se naglašava pa to povoljno djeluje na iskaz tuge. Kada je umrla osoba žena, prikazuje ju se petrarkističkim sredstvima, naglašava se njezina tjelesna i duhovna ljepota, a nakon smrti nerijetko se pretvara u zvijezdu. Kod tugovanja za muškarcima u pravilu se ističu zasluge i poslovi koje je obavljao. Kada se žali za pjesnikom, primjereno je to činiti citirajući antičku i srednjovjekovnu tradiciju, petrarkizam i pastoralnost, no i u toj skupini emocionalna veza utječe na iskaz: primjerice, očita razlika u tugovanju Vetranovića za Marinom Držićem i Dinka Ranjine za Šiškom Menčetićem kojega nikada nije upoznao.
5. Tuga se manifestira ponajprije *ponašajnim* reakcijama, kao što su plakanje, suzenje očiju, cviljenje, uzdisanje, a zatim i hukanje, jaukanje, povlačenje od ljudi, deranje lica, čupanje kose ili snovi o pokojniku, koji mogu služiti kao utjeha ili proročanstvo. *Tjelesne* reakcije su mišićna slabost, umor, bol, problemi s vidom, vrtoglavica, gubitak svijesti, hladan znoj, nemogućnost govorenja i ukočenost. *Emocionalne* i *misaone* reakcije jesu želja za smrću, koja je najuvjerljivija u nadgrobnicama djeci, tjeskoba, šok i nevjerica, priviđanje umrloga (onirička iskustva), zbunjenost i osjećaj osamljenosti. U analizi pojedinačnih pjesama uvidjeli smo da emocionalna veza utječe na manifestiranje tuge, stoga se ekstremnije reakcije na gubitak (čupanje kose, deranje lica, gubljenje

svijesti, hladan znoj, osjećaj osamljenosti, ukočenost i sl.) javljaju u nadgrobnicama posvećenim obitelji (uglavnom djeci) i prijateljima (u nadgrobnicama posvećenim pjesnicima Sasin i Vetranović naglašavaju prijateljstvo s Držićem pa su njihove nadgrobnice intimnije od ostalih iz te skupine).

6. Ovdje možemo postaviti i pitanje »tko tuguje«. Naime, kada tuguje ženska osoba, reakcije na gubitak bivaju ekstremnije i kulturološki prikladne – žena čupa kosu, dere i nagrđuje (lijepo) lice, oblijeva ju hladan znoj, ne može govoriti, pada u nesvijest i nosi crninu. Jedini slučaj kada muški iskazni subjekt dere lice (Mavro Vetranović, *U smrt sestre svoje*) iskazan je kondicionalom prvim: »tijem, draga sestrice, sva moja radosti / *odro bih* sve lice od velje žalosti« (KOL I, str. 188).
7. Neovisno o skupini, stvar je dobra ukusa govor o životu umrloga ozvučiti panegiričkim patosom. Konsolacija ožalošćenih nije uvjetovana identitetom umrle osobe ili emocionalnom vezom – u konsolaciji se iskazni subjekt služi motivom *memento mori*, zasluženom (pjesničkom) slavom pokojnika pod nebom, biblijskom motivikom i kršćanskom eshatologijom (vječni život).

Nadgrobnica kao lirska vrsta nije dobila zasluženu pozornost hrvatske književne historiografije pa je uzaludno očekivati od modernog čitatelja da u ruke uzme neku renesansnu pjesmu »u smrt«, iako one zaslužuju, kako kaže Marin Franičević, pažnju »svakoga tko ima uha za te drevne glase naše književne prošlosti«. Moderni čitatelj više voli faksiju od fikcije, što pokazuje porast popularnosti dokumentarne književnosti, odnosno memoara, biografija, autobiografija i inih žanrova. Moderni čitatelj voli podjednako čitati o događajima najvećih povijesnih zvijezda, ali i iskustvima manje zanimljivih ljudi s dugačke lente vremena. No možda su baš stvarnosna dimenzija i »istinitost« nadgrobnice njezine najjače kvalitete: adresati su bili stvarni ljudi, koji su umrli, a netko je za njima zaista tugovao. Premda natopljeno tradicijama, tugovanje iskaznih subjekata, pokazuju nam to konceptualne metafore, nije iskazano posve nedohvatljivim pjesničkim jezikom, nego ustaljenim frazama koje formulira naš kognitivni aparat.

Nadgrobnice nastaju kao rezultat svakodnevne tragike običnoga čovjeka, a svatko je od nas barem jednom okusio gorku strijelu tuge koju zadaje smrt.

10. LITERATURA

Primarna literatura

1. Rukopis I a 36, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
2. Petar Kolendić, *Dvadeset pjesama Mavra Vetranovića*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 7, Zagreb, 1912, str. 157–199.
3. Petar Kolendić, *Tri doslije nepoznate pjesme dum Mavra Vetranovića: prilog dubrovačkoj književnosti XVI vijeka*, Srđ, 4/5–6, Dubrovnik, 1905, str. 199–216.
4. Petar Kolendić, *Biografska dela Ignjata Đurđevića*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Beograd, 1935, str. 87.
5. Nikola Nalješković, *Književna djela*, Kritičko izdanje priredio i popratne tekstove napisao Amir Kapetanović, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
6. *Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića, Dio 1: Pjesni razlike*, Stari pisci hrvatski, knjiga III, priredili Vatroslav Jagić i Ivan August Kaznačić, JAZU, Zagreb, 1871.
7. *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*, Stari pisci hrvatski, knjiga VI, životopise napisali Sime Ljubić i Franjo Rački, tekst priredio Sebastijan Žepić, JAZU, Zagreb, 1874.
8. *Djela Marina Držića*, Stari pisci hrvatski, knjiga VII, drugo izdanje, priredio Milan Rešetar, JAZU, Zagreb, 1930.
9. *Pjesme Miha Bunića Babulinova, Maroja i Oracija Mažibradića, Marina Burešića*, Stari pisci hrvatski, knjiga XI, životopise napisao Franjo Rački, tekst priredio Sebastijan Žepić, JAZU, Zagreb, 1880.
10. *Djela Petra Zoranića, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendeviševića*, Stari pisci hrvatski, knjiga XVI, priredio Pero Budmani, JAZU, Zagreb, 1888.
11. *Pjesni razlike Dinka Ranjine*, Stari pisci hrvatski, knjiga XVIII, priredio Matija Valjavec, JAZU, Zagreb, 1891.
12. *Djela Dominka Zlatarića*, Stari pisci hrvatski, knjiga XXI, priredio Pero Budmani, JAZU, Zagreb, 1899.

Sekundarna literatura

1. Dante Aligijeri, *Božanstvena komedija*, preveo Dragan Mraović, Dereta, Beograd, 2013.
2. Lidija Arambašić, *Gubitak, tugovanje, podrška*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2005.
3. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 5, Zagreb, 1859.
4. Krešimir Bagić, *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.

5. Lidija Ban Matovac, *Pastoralna lirika na hrvatskom jeziku u Dubrovniku 16. i 17. stoljeća*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2018.
6. Tomislav Bogdan, *Dinko Ranjina kao književni kritik*, Dani Hvarškoga kazališta 42, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, Zagreb – Split, 2016, str. 483–507.
7. Rafo Bogišić, *Na izvorima*, Čakavski sabor, Split, 1976.
8. Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
9. *Djela P. Vergila Marona*, preveo i protumačio Tomo Maretić, Papir – Velika Gorica, Zagreb, 1994.
10. Dunja Fališevac, *Poslanice Nikole Nalješkovića*, u: *Pučka krv, plemstvo duha: zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću*, uredio Davor Dukić, Disput, Zagreb, 2005, str. 99–124.
11. Dunja Fališevac, *Renesansna poslanica kao prostor poetičko-estetičkih izraza*, Colloquia Maruliana, XVII, Književni krug, Split, 2008, str. 7–25.
12. Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.
13. Sigmund Freud, *Mourning and Melancholia*, u: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, XIV, Hogarth Press/Institute of Psychoanalysis, London, 1964, str. 243–258.
14. Dolores Grmača, *Snovi o Parnasu u hrvatskoj renesansnoj književnosti*, u: *Prostori snova: oniričko kao poetološki i antropološki problem*, uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Disput, Zagreb, 2012, str. 167–192.
15. Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
16. Neven Jovanović, *Prolegomena za retoriku Marulićeve splitske ekipe*, Colloquia Maruliana, XV, Književni krug, Split, 2006, str. 141–173.
17. Neven Jovanović, *Rukopisni zbornik Varia Dalmatica (Codex Lucianus) kao svjedočanstvo humanističke književne komunikacije*, Colloquia Maruliana, XVII, Književni krug, Split, 2008, str. 43–55.
18. Amir Kapetanović, *Pojmovne metafore za emocije u Ranjininu zborniku*, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa »Zbornik Nikše Ranjine«*, HAZU, Zagreb, 2009, str. 109–121.
19. Petar Kolendić, *Dvadeset pjesama Mavra Vetranovića*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 7, Zagreb, 1912, str. 157–199.

20. Mihovil Kombol, *Dinko Ranjina i talijanski petrarkisti*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 11, Zagreb, 1932, str. 64–94.
21. Mihovil Kombol, *Talijanski utjecaji u Zlatarićevoj lirici*, Rad JAZU, 247, Zagreb, 1933, str. 211–251.
22. Zoltán Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture and Body in Human Feeling*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
23. Barbara Kružić, Goran Tanacković Faletar, *Metafora, metonimija, frazem i eufemizam: o čemu govorimo kada govorimo o smrti?*, Jezikoslovlje, br. 20/2, Osijek, 2019., str. 391–418.
24. George Lakoff, Mark Johnson, *Metafore koje život znače*, Disput, Zagreb, 2015.
25. Ivan Milčetić, *O poslanicama XVI. vijeka u dubrovačko-dalmatinskoj periodu hrvatske književnosti*, Izvješće Kralj. velike gimnazije u Varaždinu koncem školske godine 1881/2, Varaždin, 1882.
26. Susan Nolen-Hoeksema, Barbara L. Fredrickson, Geoff R. Loftus, Willem A. Wagenaar, *Atkinson & Hilgard's Introduction to Psychology*, Cengage Learning, Andover, 2009.
27. Boris Petz, *Uvod u psihologiju: psihologija za nepsihologe*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2001.
28. Slobodan P. Novak, Milovan Tatarin, Mirjana Mataija, Leo Rafolt, *Leksikon Marina Držića*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2009.
29. Maja Opašić, Maja Gregorović, *Smrt u hrvatskoj frazeologiji*, Croatica et Slavica Iadertina, 6, Zadar, 2010, str. 55–72.
30. *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*, Stari pisci hrvatski, knjiga V, priredili Vatroslav Jagić i Đuro Daničić, JAZU, Zagreb, 1873, str. 105.
31. *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*, urednik Amir Kapetanović, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2012.
32. Krešimir Šimić, *Remeta*, Matica hrvatska, Zagreb, 2017.
33. Valter Tomas, *Zlatarićev »Zbogom Cvijeti Zuzorić« između »Danice« (1835.–1849.) i »La Dalmazia« (1845.–1847.)*, Croatica et Slavica Iadertina, 7/1, Zadar, 2011, str. 83–107.
34. Mirko Tomasović, *Hrvatska renesansna književnost u evropskom kontekstu*, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, urednici Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978.

35. Josip Torbarina, *Marin Držić, pjesnik*, u: *Kroatističke rasprave*, priredio Slobodan Prosperov Novak, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
36. Josip Torbarina, *Talijanski utjecaji na pjesnike Dubrovačke Republike*, u: *Kroatističke rasprave*, priredio Slobodan Prosperov Novak, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
37. Iosif Mojsevič Tronski, *Povijest antičke književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1951.
38. Šime Urlić, *Ko je bio Maro Lila?*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 10, Zagreb, 1927, str. 106–109.
39. Anna Wierzbicka, *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
40. *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 5, priredio Rafo Bogišić, Zora, Zagreb, 1968.

ŽIVOTOPIS

Rođen sam 13. siječnja 1997. u Osijeku. Pohađao sam Osnovnu školu Mate Lovraka u Vladislavcima, a potom Medicinsku školu Osijek, smjer medicinski tehničar. Godine 2016. upisao sam jednopredmetni studij Hrvatski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Osijeku. Tijekom studiranja bio sam demonstrator na kolegijima Staroslavenski jezik 1, Staroslavenski jezik 2 i Slavenska pisma prof. dr. sc. Milice Lukić. Dobitnik sam Dekanove nagrade za akademsku godinu 2017/2018. te pohvale *magna cum laude* za završen preddiplomski studij. Živim u Hrastinu.